

Wealth Redistribution Systems in the Qur'an: A Comprehensive Analysis of Zakat, Charity (Infāq), and Waqf Functions in Creating Financial Security and Economic Resilience

Seyed Sajjad Ale Seyed Ghafour¹

1. PhD Candidate in Political Science and Researcher, Qur'an Exegesis Group, Research Institute of Hawzah and University; Lecturer, Department of Islamic Studies and Culture, Qom, Iran.

aleghafoor@isca.ac.ir

Received: 2026/02/22; Accepted 2026/07/21

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Financial security—a state in which individuals and households possess the capacity to meet their current and future basic needs while remaining invulnerable to economic shocks (illness, unemployment, natural disasters)—is the cornerstone of social stability and human development. Conventional economic systems primarily rely on government interventions (progressive taxation, unemployment insurance, conditional cash transfers) and financial markets. However, these approaches face challenges such as budget deficits, bureaucratic inefficiency, and inability to fully cover vulnerable populations. Islamic economics offers a unique paradigm in which financial security results from religious obligation, social justice, and economic balance. The Holy Qur'an has established a comprehensive wealth redistribution system through three main institutions: zakat (mandatory levy with eight expenditure categories specified in Qur'an 9:60), infāq (voluntary charity driven by faith-based motivation), and waqf (endowment—permanent retention of assets while dedicating their usufruct for public

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

benefit). These three institutions operate at different levels with complementary mechanisms to create a multi-layered financial safety net. Despite the theoretical richness of this system, contemporary Islamic finance faces critical problems: (1) incompatibility of traditional niṣāb thresholds and frameworks of zakat and waqf with modern forms of wealth (stocks, cryptocurrencies, intellectual property); (2) weak governance, lack of transparency, and low public trust in collection and distribution institutions; and (3) siloed and uncoordinated performance of these institutions with each other and with state welfare systems. In Shia jurisprudence, the institution of khums (20% on annual surplus income) complements this framework and covers many of zakat's shortcomings regarding modern wealth forms.

The main objective of this research is to provide a comprehensive research analysis of the Qur'ānic wealth redistribution system and its role in creating sustainable financial security and economic resilience, along with identifying structural obstacles and presenting operational solutions for modernizing and revitalizing this system in contemporary societies. The central question is: how can the threefold system of zakat, infāq, and waqf (alongside khums in Shia jurisprudence) create financial security and economic resilience in 21st-century societies, and what are the innovative solutions for realizing these potentials?

Method: This research employed a mixed method (systematic review and qualitative content analysis). In the first phase, searches were conducted in reputable scientific databases including Scopus, Web of Science, Google Scholar, JSTOR, as well as specialized Islamic science databases (NoorMags, Comprehensive Humanities Portal, Noor Specialized Journals) between 2000 and 2024. Articles and books related to zakat, infāq, waqf, khums, and financial security were collected. Keywords included: “zakat”, “infaq”, “charity”, “waqf”, “wealth redistribution”, “financial security”, “Islamic economics”, “social justice”, “economic resilience”. Inclusion criteria were: peer-reviewed studies with clear research methodology, focus on socio-economic functions of zakat/infāq/waqf, and publication period 2000-2024. After initial screening (520 titles), 87 articles and 25 books were fully text-analyzed. Data analysis was conducted using directed qualitative content analysis with MaxQDA software version 2020.

In the second phase, Qur'ānic verses related to the roots “z-k-w” (38 verses), “n-f-q” (approximately 70 verses), and concepts related to waqf (e.g., “ongoing charity”, “retention”, “sustainable giving”) along with hadiths and prophetic traditions from major hadith

collections (Ṣiḥāḥ Sittah, Wasā'il al-Shī'ah, Mustadrak al-Wasā'il) were examined using conceptual content analysis. Classical and contemporary exegeses including Al-Mīzān (Ṭabāṭabā'ī), Fī Zilāl al-Qur'ān (Quṭb), Al-Tafsīr al-Kabīr (Fakhr al-Rāzī), and Jāmi' Aḥkām al-Qur'ān (Qurṭubī), as well as the views of scholars such as Al-Ghazālī, Ibn Khaldūn, Shahīd Ṣadr, and Imam Khomeini were analyzed. The theoretical framework is based on three layers: motivational-ethical, functional-economic, and legal-structural. Finally, data from both phases were integrated and analyzed using a maqāṣid-oriented (based on higher objectives of Sharia) and trans-madhab approach. Validity was confirmed through triangulation of data, methods, and sources, as well as independent review by two researchers.

Results: Findings show that the Qur'ānic threefold wealth redistribution system creates a multi-layered and intelligent framework for combating poverty, reducing inequality, and enhancing household economic resilience.

Zakat (and khums) functions: Zakat acts as an automatic macroeconomic stabilizer. With fixed rates (2.5% for zakat and 20% for khums) on liquid assets and surplus income, during recessions it generates predictable liquidity and injects it directly into lower income deciles (with high marginal propensity to consume), thereby stimulating aggregate demand. This function was emphasized by Ibn Khaldūn (14th century). At the micro level, zakat aims at sufficiency and need-fulfillment, and can enhance psychological resilience by reducing financial stress.

Infāq functions: Infāq strengthens organic social support networks. Positive psychology findings indicate that giving activates the brain's reward system (release of serotonin, dopamine, oxytocin), increasing happiness, life satisfaction, and reducing cortisol levels (stress hormone) in recipients.

Waqf functions: Waqf converts unproductive or depreciating private wealth into productive collective capital (land, buildings, business enterprises), creating a sustainable income stream independent of government budgets. Islamic civilization history shows that endowments funded hospitals (e.g., 'Aḍudī Hospital in Baghdad), schools (Niẓāmiyyah, Al-Azhar), libraries (Dār al-Ḥikmah), caravanserais, and qanāts for centuries.

However, four major challenges were identified: (1) outdated niṣāb and tax base (traditional incompatibility with stocks, cryptocurrencies, service income, intellectual property); (2) lack of transparency and weak governance (efficiency below 60% in some coun-

tries according to IRTI, 2022); (3) lack of coordination with modern welfare systems and macro policies; (4) institutional legitimacy and trust crisis (over 70% of people prefer to pay zakat directly). In Shia jurisprudence, khums naturally covers many tax-base deficiencies, but governance, transparency, and coordination issues affect both zakat and khums institutions.

Discussion and Conclusions: The main argument is that the theoretical potential of the Qur'ānic wealth redistribution system is very high, but its realization in the contemporary world requires deep institutional, jurisprudential, and technological modernization. Without this modernization, there is a risk of marginalization and reduced impact of these fundamental pillars of Islamic economics. The proposed framework, titled “Integrated Smart Islamic Financial System,” comprises four operational axes:

1. Digitization and maximum transparency: Using blockchain for immutable transaction records, smart contracts for automated fund distribution, and artificial intelligence for precise beneficiary targeting (accuracy above 90%). Indonesia's BlokZakat experience showed transparency increased from 40% to over 95%.
2. Jurisprudential-economic redefinition of niṣāb and expenditures: Forming permanent collective ijtihād committees of jurists, economists, and technologists to include digital assets, stocks, cryptocurrencies, service income, and intellectual property in the tax base.
3. Smart integration with macro policies and SDGs: Coordination with government tax systems, social protection programs, and targeting projects related to collective goals (quality education, public health, clean energy).
4. Cultural and psychological promotion: Using modern media and gamification to explain the worldly benefits of charity (happiness, social cohesion, health) alongside other-worldly rewards.

This framework fully aligns with the Islamic-Iranian Model of Progress and the Resistance Economy policies (popularizing the economy, reducing dependence on government budget, sustainable production and resilience against shocks). The final conclusion is that revisiting and modernizing the Islamic wealth redistribution system is not merely a religious necessity, but an efficient, timeless economic strategy for achieving sustainable development goals and creating inclusive, just, and resilient societies.

Acknowledgments: The author extends his appreciation to the Research Institute of Hawzah and University and the Department of Qur'ān Studies for their support.

Conflict of Interest: The author declares that there is no conflict of interest regarding the present research.

Keywords: Islamic Economics, Wealth Redistribution, Zakat, Waqf, Financial Security, Financial Governance.

JEL Classification: Z12, D31, D63, D64, H23, I38, P48.

Cite this article: Ale Seyed Ghafour, Seyed Sajjad (2026). Wealth Redistribution Systems in the Qur'ān: A Comprehensive Analysis of Zakat, Charity (Infāq), and Waqf Functions in Creating Financial Security and Economic Resilience. *Journal of Economic Essays; an Islamic Approach*, 23(51): 177-224.

نظام‌های بازتوزیع ثروت در قرآن؛ تحلیل جامع کارکردهای زکات، انفاق و وقف در ایجاد امنیت مالی و تاب‌آوری اقتصادی

سید سجاد آل سیدغفور^۱

۱. دانش‌آموخته حوزه علمیه قم؛ دکتری علوم سیاسی و محقق رسمی گروه تفسیر قرآن پژوهشگاه
علوم و فرهنگ اسلامی، قم.

aleghafoor@isca.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۳۰

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: امنیت مالی، به‌عنوان حالتی که در آن افراد و خانوارها از ظرفیت لازم برای پاسخگویی به نیازهای اساسی فعلی و آینده خود برخوردار باشند و در برابر شوک‌های اقتصادی (بیماری، بیکاری، بلایای طبیعی) آسیب‌پذیر نباشند، سنگ‌بنای ثبات اجتماعی و توسعه انسانی محسوب می‌شود. نظام‌های اقتصادی متعارف عمده‌تاً بر مداخلات دولتی (مالیات‌های تصاعدی، بیمه بیکاری، کمک‌های نقدی شرطی) و بازارهای مالی متکی هستند؛ اما این رویکردها با چالش‌هایی مانند کسری بودجه، ناکارآمدی بوروکراتیک و ناتوانی در پوشش کامل آسیب‌پذیران مواجه‌اند. در این میان، اقتصاد اسلامی پارادایمی منحصر به فرد ارائه می‌دهد که در آن امنیت مالی، برآیندی از تکلیف دینی، تحقق عدالت اجتماعی و تعادل اقتصادی است.

قرآن کریم با طرح نهادهای مالی مشخص، یک سیستم جامع بازتوزیع ثروت را تشریح کرده است. این سیستم بر سه ستون اصلی استوار است: زکات (واجب مالی تعیین شده با مصارف هشت گانه در آیه ۶۰ سوره توبه)، انفاق (بخشش داوطلبانه مبتنی بر انگیزه ایمانی) و وقف (حبس مال و جریان سازی منفعت عام). این سه نهاد در سطوح مختلف و با مکانیسم های مکمل عمل می کنند تا شبکه ایمنی مالی چندلایه ای ایجاد نمایند. با وجود غنای نظری این نظام، نظام مالی اسلامی معاصر با مشکلاتی از جمله ۱. ناسازگاری نصاب ها و قالب های سنتی زکات و وقف با اشکال مدرن ثروت (سهام، رمزارزها، مالکیت فکری)؛ ۲. ضعف حکمرانی، شفافیت و اعتماد در نهادهای جمع آوری و توزیع؛ و ۳. عملکرد ناهماهنگ و جزیره ای این نهادها با یکدیگر و با نظام های رفاهی دولتی روبه روست. در فقه شیعه، نهاد خمس (۲۰ درصد بر مازاد درآمد سالانه) این چهارچوب را تکمیل کرده و بسیاری از کاستی های زکات در مواجهه با اشکال نوین ثروت را پوشش می دهد.

هدف اصلی این پژوهش، ارائه تحلیل پژوهشی جامع از نظام بازتوزیع ثروت در قرآن و نقش آن در ایجاد امنیت مالی پایدار و تاب آوری اقتصادی، همراه با شناسایی موانع ساختاری و ارائه راهکارهای عملیاتی برای نوسازی و احیای کارکرد این نظام در جوامع معاصر است. سؤال محوری پژوهش این است که نظام سه گانه زکات، انفاق و وقف (به همراه خمس در فقه شیعه) چگونه می تواند در جوامع قرن ۲۱ امنیت مالی و تاب آوری اقتصادی ایجاد کند و موانع و راهکارهای نوآورانه برای تحقق این ظرفیت ها کدام اند؟

روش: پژوهش حاضر از یک روش ترکیبی (مرور نظام مند و تحلیل محتوای کیفی) استفاده کرده است. در مرحله اول، با جستجو در پایگاه های علمی معتبر شامل Scopus، Web of Science، Google Scholar، JSTOR و نیز پایگاه های تخصصی علوم اسلامی مانند نورمگز، پرتال جامع علوم انسانی و پایگاه مجلات تخصصی نور بین سال های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۴، مقالات و کتب مرتبط با زکات، انفاق، وقف، خمس و امنیت مالی گردآوری شدند. کلیدواژه های مورد استفاده عبارت بودند از: زکات، انفاق، وقف، بازتوزیع ثروت، امنیت مالی، اقتصاد اسلامی، عدالت اجتماعی، تاب آوری اقتصادی و معادل های انگلیسی آنها. معیارهای ورود شامل مطالعات هم داوری شده با روش تحقیق مشخص، تمرکز بر کارکردهای اقتصادی-اجتماعی زکات/انفاق/وقف، و بازه زمانی ۲۰۰۰-۲۰۲۴. پس از غربالگری اولیه (۵۲۰ عنوان)، در نهایت ۸۷ مقاله و ۲۵ کتاب به صورت تمام متن تحلیل

شدند. تحلیل داده‌ها با روش تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار و با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا نسخه ۲۰۲۰ انجام گرفت.

در مرحله دوم، آیات قرآن کریم مرتبط با ریشه‌های «زک و» (۳۸ آیه)، «ن ف ق» (حدود ۷۰ آیه) و مفاهیم مرتبط با وقف مانند صدقه جاریه، حبس، انفاق پایدار به همراه احادیث و سنت نبوی از منابع معروف حدیثی (صالح سته، وسائل الشیعه، مستدرک الوسائل) با استفاده از روش تحلیل محتوای مفهومی بررسی شدند. تفاسیر کلاسیک و معاصر شامل المیزان (علامه طباطبایی)، فی ظلال القرآن (سید قطب)، التفسیر الکبیر (فخر رازی) و جامع احکام القرآن (قرطبی) و نیز آرای اندیشمندانی چون غزالی، ابن خلدون، شهید صدر و امام خمینی (ره) تحلیل شدند. چهارچوب نظری پژوهش مبتنی بر سه لایه انگیزشی-اخلاقی، کارکردی-اقتصادی و حقوقی-ساختاری است. در نهایت، داده‌های هر دو فاز با رویکرد مقاصدی (مبتنی بر مقاصد شریعت) و فرامذهبی تلفیق و تحلیل شدند. روایی یافته‌ها از طریق سه‌سوسازی (مثلث‌سازی) داده‌ها، روش‌ها و منابع و نیز بازبینی توسط دو پژوهشگر مستقل تأیید شد.

نتایج: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نظام سه‌گانه بازتوزیع ثروت در قرآن یک چهارچوب چندلایه و هوشمند برای مقابله با فقر، کاهش نابرابری و تقویت تاب‌آوری اقتصادی خانوارها ایجاد می‌کند.

کارکردهای زکات (و خمس): زکات به عنوان یک ابزار خودکار تثبیت‌کننده اقتصاد کلان عمل می‌کند. با نرخ ثابت (۲/۵ درصد برای زکات و ۲۰ درصد برای خمس) بر دارایی‌های نقدشونده و مازاد درآمد، در دوران رکود نقدینگی قابل پیش‌بینی ایجاد کرده و آن را مستقیماً به دهک‌های پایین درآمدی (با میل نهایی به مصرف بالا) تزریق می‌نماید و از این طریق تقاضای کل را تحریک می‌کند. این کارکرد از دیدگاه ابن خلدون (قرن هشتم) نیز مورد تأکید قرار گرفته است. در سطح خرد، زکات با هدف کفایت و رفع حاجت طراحی شده و می‌تواند تاب‌آوری روانی را از طریق کاهش استرس مالی افزایش دهد.

کارکردهای انفاق: انفاق شبکه‌های حمایت اجتماعی ارگانیک را تقویت می‌کند. یافته‌های روان‌شناسی مثبت‌نگر نشان می‌دهد که عمل بخشش با فعال‌سازی سیستم پاداش مغز (ترشح سروتونین، دوپامین و اکسی‌توسین) باعث افزایش شادی، رضایت از زندگی و کاهش سطح کورتیزول (هورمون استرس) در گیرنده می‌شود.

کارکردهای وقف: وقف با تبدیل ثروت غیرمولد یا مستهلک‌شونده فردی به سرمایه مولد جمعی (زمین، ساختمان، بنگاه اقتصادی) یک منبع درآمد پایدار و مستقل از بودجه دولتی ایجاد می‌کند. تاریخ تمدن اسلامی نشان می‌دهد که موقوفات، هزینه‌های بیمارستان‌ها (مانند بیمارستان عضدی بغداد)، مدارس (نظامیه، الازهر)، کتابخانه‌ها (دارالحکمه)، کاروانسراها و قنوات را برای قرن‌ها تأمین کرده‌اند.

باوجوداین، چهار چالش عمده شناسایی شد: ۱. عدم روزآمدی نصاب‌ها و پایه مالیاتی (ناسازگاری سنتی با سهام، رمزارزها، درآمدهای خدماتی، مالکیت فکری)؛ ۲. فقدان شفافیت و حکمرانی ضعیف (با کارایی کمتر از ۶۰ درصد در برخی کشورها براساس گزارش IRTI، ۲۰۲۲)؛ ۳. عدم هماهنگی با سیستم‌های رفاه مدرن و سیاست‌های کلان اقتصادی؛ ۴. بحران مشروعیت و اعتماد نهادی (بیش از ۷۰ درصد مردم ترجیح می‌دهند زکات را مستقیماً بپردازند). در فقه شیعه، نهاد خمس بسیاری از کاستی‌های مرتبط با پایه مالیاتی را به‌طور طبیعی پوشش می‌دهد؛ اما مسائل حکمرانی، شفافیت و هماهنگی هر دو نهاد زکات و خمس را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

بحث و نتیجه‌گیری: بحث اصلی مقاله این است که پتانسیل نظری نظام قرآنی بازتوزیع ثروت برای پاسخگویی به چالش‌های اقتصادی معاصر بسیار بالاست؛ اما تحقق این پتانسیل در جهان کنونی منوط به نوسازی عمیق نهادی، فقهی و فناورانه است. در غیاب این نوسازی، خطر حاشیه‌ای شدن و کاهش تأثیر این ارکان اساسی اقتصاد اسلامی وجود خواهد داشت. چهارچوب پیشنهادی این پژوهش با عنوان «نظام یکپارچه مالی اسلامی هوشمند» شامل چهار محور عملیاتی است:

۱. دیجیتالی‌سازی و شفاف‌سازی حداکثری: استفاده از بلاکچین برای ثبت تغییرناپذیر تراکنش‌ها، قراردادهای هوشمند برای توزیع خودکار وجوه، و هوش مصنوعی برای هدف‌گیری دقیق نیازمندان (با دقت بالای ۹۰ درصد). تجربه بلاک‌زکات اندونزی نشان داده شفافیت از ۴۰ درصد به بیش از ۹۵ درصد افزایش یافته است.

۲. بازتعریف فقهی-اقتصادی نصاب‌ها و مصارف: تشکیل کمیته‌های دائمی اجتهاد جمعی متشکل از فقها، اقتصاددانان و فناوران برای شمول داری‌های دیجیتال، سهام، رمزارزها، درآمدهای خدماتی و مالکیت فکری در نصاب.

۳. ادغام هوشمند با سیاست‌های کلان و اهداف توسعه پایدار (SDGs): هماهنگی با نظام مالیاتی

دولتی، برنامه‌های تأمین اجتماعی و هدف‌گیری پروژه‌های مرتبط با اهداف جمعی (آموزش باکیفیت، سلامت عمومی، انرژی پاک).

۴. ترویج فرهنگی و روان‌شناختی: استفاده از رسانه‌های نوین و گیمیفیکیشن (بازی‌وارسازی) برای تبیین آثار دنیوی انفاق (شادی، سلامت اجتماعی، انسجام) در کنار آثار اخروی.

این چهارچوب با الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و سیاست‌های اقتصاد مقاومتی (مردمی‌سازی اقتصاد، کاهش وابستگی به بودجه دولتی، تولید پایدار و تاب‌آوری در برابر شوک‌ها) همسویی کامل دارد. نتیجه نهایی آنکه بازخوانی و نوسازی نظام بازتوزیع ثروت اسلامی نه یک ضرورت مذهبی صرف، بلکه یک راهبرد اقتصادی کارآمد و فرازمانی برای دستیابی به اهداف توسعه پایدار و ایجاد جوامع فراگیر، عادلانه و تاب‌آور است.

واژگان کلیدی: اقتصاد اسلامی، بازتوزیع ثروت، زکات و وقف، امنیت مالی، حکمرانی مالی.

استناد: آل سیدغفور، سید سجاد (۱۴۰۵). نظام‌های بازتوزیع ثروت در قرآن؛ تحلیل جامع کارکردهای زکات، انفاق و وقف در ایجاد امنیت مالی و تاب‌آوری اقتصادی. مجله جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی ۲۳ (۵۱): ۱۷۷-۲۲۴.

۱. مقدمه

امنیت مالی، به‌عنوان حالتی که در آن افراد و خانوارها از ظرفیت لازم برای پاسخگویی به نیازهای اساسی فعلی و آینده خود برخوردار باشند و در برابر شوک‌های اقتصادی آسیب‌پذیر نباشند، سنگ‌بنای ثبات اجتماعی و توسعه انسانی محسوب می‌شود. درحالی‌که نظام‌های اقتصادی متعارف عمده‌تأ متکی بر مداخلات دولتی و بازارهای مالی هستند، اقتصاد اسلامی یک پارادایم منحصر به فرد ارائه می‌دهد که در آن امنیت مالی، برآیندی از تکلیف دینی، تحقق عدالت اجتماعی و تعادل اقتصادی است. این عدالت‌خواهی، هم در اندیشه اقتصاددانان اهل سنت مانند چپرا (۲۰۱۶) و هم در نظریه‌پردازان شیعی مانند شهید سید محمدباقر صدر که عدالت را «الهدف الأساسی للاقتصاد الإسلامی» می‌خواند، مورد تأکید بنیادین قرار گرفته است.

قرآن کریم با طرح نهادهای مالی مشخص، یک سیستم جامع بازتوزیع ثروت را تشریح کرده است. این سیستم بر سه ستون اصلی استوار است: زکات (واجب مالی تعیین‌شده)، انفاق (بخشش داوطلبانه) و وقف (حبس مال و جریان‌سازی منفعت عام). این سه نهاد در سطوح مختلف و با مکانیسم‌های مکمل عمل می‌کنند تا شبکه ایمنی مالی چندلایه‌ای ایجاد نمایند.

باوجود غنای نظری این نظام، شکاف پژوهشی قابل‌توجهی در ادبیات دانشگاهی معاصر وجود دارد. بیشتر مطالعات یا جنبه‌های صرفاً فقهی را بررسی کرده‌اند یا به تحلیل اقتصادی کلان بدون توجه به پیامدهای خرد پرداخته‌اند. همچنین، برخی تحقیقات محدودی چهارچوبی نظام‌مند برای یکپارچه‌سازی این نظام با چالش‌های معاصر مانند اقتصاد دیجیتال ارائه داده‌اند. سؤال اصلی پژوهش این است که نظام سه‌گانه بازتوزیع ثروت در قرآن چگونه می‌تواند امنیت مالی و تاب‌آوری اقتصادی را در جوامع معاصر ایجاد کند و موانع و راهکارهای نوسازی آن چیست؟ اهداف پژوهش عبارت‌اند از: تبیین مبانی قرآنی و کارکردهای هر یک از نهادها، تحلیل تعامل نظام‌مند آنها، شناسایی چالش‌های اجرایی و ارائه چهارچوب سیاستی نوآورانه.

۲. مرور پیشینه پژوهش و چهارچوب نظری

۲-۱. دیدگاه‌های نظری متقدم و معاصر: از فقه فردی تا اقتصاد کلان ساختاری

مبانی نظری نظام بازتوزیع اسلامی، ریشه در لایه‌های متعدد تفاسیر قرآن، سنت نبوی و اندیشه‌های حکمی و اقتصادی تمدن اسلام دارد.

دیدگاه‌های متقدم: ابوحامد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ قمری) در احیاء علوم الدین، زکات را ابزاری دووجهی می‌شناسد: از یک سو، تزکیه نفس پرداخت‌کننده از بخل، و از سوی دیگر، تطهیر مال. هدف نهایی او از زکات، رساندن فقیر به سطح کفاف و استقلال اقتصادی است. ابن خلدون (۷۳۲-۸۰۸ قمری) در مقدمه، به تأثیر زکات در تحریک چرخه اقتصادی می‌پردازد. وی استدلال می‌کند که انتقال ثروت از ثروتمندان به فقرا، تقاضای مؤثر را افزایش داده و تولید و اشتغال را تحریک می‌کند. فقه‌های مذاهب اسلامی نیز با تعیین دقیق نصاب‌ها و مصارف هشت‌گانه (توبه، ۶۰)، زکات را به‌مثابه ابزاری برای تأمین اجتماعی و سیاست‌گذاری عمومی تلقی کرده‌اند.

دیدگاه‌های معاصر: سید قطب (۱۹۰۶-۱۹۶۶ میلادی) در فی ظلال القرآن، بر جنبه حقوقی زکات تأکید می‌کند و آن را حق واجب فقرا در اموال ثروتمندان می‌داند. مقاصدگرایان معاصر مانند طه جابر علوانی، نظام بازتوزیع قرآنی را ابزاری برای تحقق مصلحت عمومی می‌دانند. در سنت فقهی شیعه نیز، امام خمینی علیه السلام با طرح مصلحت نظام و شهید صدر در اقتصادنا، بر ضرورت پویایی نهادهای مالی در جهت تحقق اهداف کلی تأکید کرده‌اند.

اقتصاددانان اسلامی نوین: محمد عمر چپرا (۲۰۱۶) زکات را یک تثبیت‌کننده خودکار درونی برای اقتصاد معرفی می‌کند که در دوره‌های رکود، جریان نقدینگی قابل پیش‌بینی ایجاد کرده و آن را به دهک‌های پایین درآمدی تزریق می‌نماید. منیر قمر (۲۰۱۴) بر نقش زکات به‌عنوان یک ضد انباشت ثروت تأکید می‌کند. عبدالرحیم یسری و دیگران نیز به مدل‌سازی تاب‌آوری اقتصادی خانوار تحت تأثیر این نهادها پرداخته‌اند.

بررسی سیر آرای اندیشمندان، گویای غنای فکری و تکثر دیدگاه‌هاست. پژوهش حاضر با هدف ارائه تحلیلی نظام‌مند، چهارچوب تحلیلی ترکیبی سه‌لایه‌ای را به‌عنوان مبنای نظری خود قرار می‌دهد: ۱. لایه انگیزشی - اخلاقی (تأکید بر بنیان‌های معنوی)، ۲. لایه کارکردی - اقتصادی (آثار عینی و اقتصادی)، ۳. لایه حقوقی - ساختاری (چهارچوب نهادی و حکمرانی). این سه لایه در تعاملی پویا، یک کل به‌هم‌پیوسته را شکل می‌دهند.

۲-۲. شکاف پژوهشی

شکاف‌های عمده عبارت‌اند از: فقدان یک چهارچوب تحلیلی یکپارچه که تعامل پویای زکات، انفاق و وقف را مدل‌سازی کند. کمبود مطالعات طولی که آثار بلندمدت این نهادها بر تحرک اجتماعی را بسنجند. عدم بررسی نظام‌مند پیامدهای روان‌شناختی انفاق و وقف بر رفاه ذهنی؛ و نادیده گرفتن نقش فناوری‌های نوین مانند بلاکچین و هوش مصنوعی.

۳. روش پژوهش

این پژوهش از یک روش ترکیبی (مرور نظام‌مند و تحلیل محتوای کیفی) استفاده کرده است. در مرحله اول، با جستجو در پایگاه‌های علمی معتبر بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۴، مقالات مرتبط با زکات، انفاق و وقف گردآوری و با روش تحلیل محتوای کیفی بررسی شدند. در مرحله دوم، آیات قرآنی مرتبط (شامل آیات دارای مشتقات ریشه‌های «ز ک و» و «ن ف ق» و نیز آیات مرتبط با وقف همچون انفاق پایدار و صدقه جاریه) به همراه احادیث و سنت نبوی، با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا مورد بررسی مفهومی قرار گرفتند. در نهایت، داده‌های هر دو فاز تلفیق شدند.

این پژوهش با هدف کشف مقاصد کلان شریعت در حوزه اقتصاد، رویکردی مقاصدی و فرامذهبی اتخاذ کرده است. در سطح اصول و مقاصد، به اندیشمندانی از مذاهب مختلف استناد شده، اما در سطح فقه التفصیلی، ادعایی در ارائه رأی فقهی واحد وجود ندارد.

۴. یافته‌ها و تحلیل

تحلیل پیش‌رو، با اتکا به چهارچوب ترکیبی سه‌لایه‌ای که در بخش نظری پژوهش تعریف شد (لایه‌های انگیزشی - اخلاقی، کارکردی - اقتصادی و حقوقی - ساختاری)، به واکاوی نظام‌مند کارکردهای سه نهاد زکات، انفاق و وقف و تعامل بین آنها می‌پردازد. هدف این است که نشان دهیم چگونه این نهادها، در یک شبکه به‌هم‌پیوسته، ابعاد مختلف چهارچوب یادشده را محقق کرده و در نهایت سازه‌ای جامع برای تأمین امنیت مالی و تاب‌آوری اقتصادی ایجاد می‌کنند. یافته‌ها در قالب تحلیل هر نهاد و سپس تعامل نظام‌مند آنها ارائه خواهد شد.

۴-۱. زکات: ستون اجباری و تثبیت کننده خودکار اقتصاد با تحلیل تطبیقی و چالش های نهادهای

۴-۱-۱. مبانی قرآنی و تفسیری آیه ۶۰ سوره توبه

مصارف هشت گانه زکات (لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ) را برمی شمارد. در تفاسیر مختلف نه تنها به عنوان یک فهرست مصرف، بلکه به عنوان چهارچوبی حکیمانه برای شبکه ایمنی اجتماعی چندوجهی تحلیل شده است. علامه طباطبایی در المیزان با اشاره به سیاق آیات، زکات را ابزاری برای «إِذْهَابِ اخْتِلَافِ الْمَالِ» (برطرف کردن اختلاف و شکاف مالی) و ایجاد مواسات اجتماعی می داند (ج ۹، ص ۳۷۶). ازسوی دیگر، تفسیر القرطبی با تقسیم بندی مصارف به مصالح فردی و مصالح جمعی بر بعد حکمرانی اقتصادی و سیاسی زکات تأکید می کند. توجه به این ابعاد حکومتی و اجتماعی زکات، در فقه امامیه نیز مورد توجه بوده است؛ چنان که شهید صدر در «اقتصادنا»، زکات را نه صرفاً یک عبادت فردی، بلکه بخشی از «سیاسة المال» در جامعه اسلامی می داند که هدف آن تنظیم ثروت و تأمین نیازهای کلان جامعه است (قرطبی، ۱۴۲۷ ق، ج ۸، ص ۱۸۲). این نگاه جامع نشان می دهد زکات صرفاً کمک رسانی انفعالی نیست، بلکه ابزاری فعال برای توانمندسازی، ادغام اجتماعی و تأمین امنیت پایه است.

۴-۱-۲. تمایز مفهوم زکات در فقه شیعه و اهل سنت و جایگاه خمس

نکته قابل تأمل در تحلیل تطبیقی نظام مالی اسلام، تفاوت مفهوم زکات در فقه امامیه و اهل سنت است. در فقه اهل سنت، زکات به معنای عام مالیات های شرعی واجب بر اموال است که شامل زکات نقدینگی، دام، کشاورزی و تجارت می شود. اما در قرآن کریم، واژه زکات گاهی در معنایی عام به کار رفته که شامل خمس نیز می شود؛ چنان که آیه ۴۱ سوره انفال «وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ...» خمس را به عنوان یک حق شرعی مقرر می کند.

در فقه شیعه، زکات و خمس دو نهاد مالی مستقل هستند. زکات عمدتاً بر ۹ چیز (طلا، نقره، گندم، جو، خرما، کشمش، شتر، گاو، گوسفند) تعلق می گیرد؛ درحالی که خمس بر غنایم، درآمد سالیانه، معادن، گنج، جواهر و حلال مخلوط به حرام واجب می شود. بسیاری از نارسایی های ذکر شده در بخش قبلی (مانند عدم شمولیت نسبت به دارایی های مدرن مانند سهام، رمزارزها، درآمدهای خدماتی و

مالکیت فکری) در نظام خمس قابل‌رفع است؛ زیرا خمس بر مازاد درآمد سالانه (با کسر هزینه‌ها) تعلق می‌گیرد و قابلیت انطباق با اشکال نوین ثروت را دارد. از این‌رو، در فقه شیعه، نظام بازتوزیع ثروت با تکیه بر هر دو نهاد زکات و خمس، از انعطاف و پویایی بیشتری برخوردار است.

۴-۱-۳. نگاه فقه امامیه به ذکات

در فقه امامیه نیز، زکات به‌عنوان یک فریضه مالی با کارکرد اجتماعی قوی شناخته شده است. فقهایی مانند محقق حلی در «شرائع الإسلام» تصریح کرده‌اند که زکات برای «دفع ضرر از مساکین و حفظ نظام معیشت» واجب شده است (محقق حلی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۵). در دوران معاصر، امام خمینی (ره) در «تحریر الوسیله» با تأکید بر مصارف هشت‌گانه، زکات را ابزاری برای رفع فقر و ایجاد تعادل اجتماعی دانسته و بر لزوم پرداخت به نحو «تأمین‌کننده نیازهای اساسی جامعه» تأکید نموده‌اند (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۴۲۱). این دیدگاه‌ها، همسو با تفاسیر اهل سنت، بر جنبه ساختاری و حقوقی زکات به‌عنوان ستون مالی نظام اسلامی صحه می‌گذارد.

۴-۱-۴. کارکرد زکات از منظر اقتصاد کلان

از منظر اقتصاد کلان، زکات با نرخ ثابت بر دارایی‌های نقدشونده، عملکردی شبیه به یک سیاست مالی ضدچرخه‌ای درونی دارد. این مکانیسم در نظریه‌های اقتصادی اسلامی معاصر به تفصیل بررسی شده است (برای نمونه رک: Chapra, 2016). در این چهارچوب تحلیل می‌شود که در دوران رکود، زمانی که درآمدهای مالیاتی تصاعدی دولت کاهش می‌یابد، زکات به‌عنوان یک تکلیف دینی ثابت، جریان نقدینگی قابل پیش‌بینی ایجاد کرده و آن را مستقیماً به دهک‌های پایین درآمدی (با میل نهایی به مصرف بالا) تزریق می‌نماید و از این طریق تقاضای کل را تحریک می‌کند. این دیدگاه حتی ریشه در اندیشه‌های کهن دارد؛ چنان‌که ابن خلدون قرن‌ها پیش در مقدمه خود، به اثر زکات در «منع تکدس الثروة» (جلوگیری از انباشت ثروت) و «تحریک الدوران الاقتصادي» اشاره کرده بود (ابن خلدون، ۱۳۷۵، ص ۳۴۵). این کارکرد، زکات را از یک صدقه ساده به یک ابزار هوشمند تنظیم بازار و تعدیل نابرابری ارتقا می‌دهد.

۴-۱-۵. کارکرد زکات در سطح خرد

در سطح خرد، زکات با هدف کفایت و رفع حاجت طراحی شده است. امام غزالی در احیاء علوم الدین، زکات را موجب تطهیر مال و تزکیه نفس می‌داند و اشاره می‌کند که هدف، صرفاً سیر کردن شکم فقیر نیست، بلکه رساندن او به سطحی از استقلال اقتصادی است (۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۱۸). پژوهش‌های روان‌شناسی اقتصادی نشان می‌دهند دریافت کمک‌های نقدی هدفمند مانند زکات (در مقابل کمک‌های نامشروط بدون چهارچوب)، می‌تواند با کاهش استرس مالی، تاب‌آوری روانی را افزایش داده و فضای ذهنی لازم برای جستجوی کار یا آموزش را فراهم کند. از این منظر، زکات یک سرمایه‌گذاری اجتماعی در سرمایه انسانی و سلامت روانی جامعه است.

۴-۱-۶. چالش‌های معاصر و ناکارآمدی نهادی زکات

باوجود پتانسیل نظری بالای زکات، نظام جمع‌آوری و توزیع آن در جهان معاصر با چالش‌های ساختاری عمیقی مواجه است که اثربخشی آن را محدود کرده است. این چالش‌ها در چهار حوزه اصلی قابل‌دسته‌بندی هستند. لازم به یادآوری است که در فقه شیعه، نهاد خمس بسیاری از کاستی‌های ذیل (به‌ویژه در حوزه عدم‌شمولیت نسبت به دارایی‌های مدرن) را جبران می‌کند؛ اما زکات به‌عنوان یک نهاد مستقل همچنان نیازمند اصلاحات اساسی است.

الف) عدم‌روزآمدی نصاب و پایه مالیاتی

نصاب‌های سنتی زکات که عمدتاً بر طلا، نقره، پول نقد، دام و محصولات کشاورزی متمرکز است، در اقتصاد امروز که بخش عمده‌ای از ثروت در قالب سهام، اوراق بهادار، رمزارزها، دارایی‌های فکری، درآمدهای خدماتی و مشاغل دیجیتال انباشته شده، به شدت ناکارآمد و غیرمنصفانه است. این مسئله باعث فرار گسترده ثروتمندان از پرداخت زکات و کاهش شدید پایه مالیاتی آن می‌شود.

فقیهان معاصر اهل سنت مانند یوسف القرضاوی بر لزوم اجتهاد پویا و شامل کردن «کل ما یمكن أن یكون مالاً متنامیاً» (هر آنچه می‌تواند ثروت رشدکننده باشد) تأکید کرده‌اند (قرضاوی، ۱۳۹۳ق، ج ۱، ص ۱۴۵). باوجوداین، چنین فتاوی به‌تنهایی برای توسعه عملی زکات کافی نیستند. تبدیل این دیدگاه

فقهی به یک نظام درآمدزای مؤثر، مستلزم ایجاد سازوکارهای حقوقی، مالیاتی و اجرایی مدرن است؛ از جمله طراحی قوانین شفاف برای تعریف و احصای دارایی‌های نوین، ایجاد سیستم‌های الکترونیک برای ثبت و رصد این دارایی‌ها، و تشکیل نهادهای تخصصی برای ارزش‌گذاری و وصول زکات از آنها. نکته تطبیقی با فقه شیعه: در فقه امامیه، نهاد خمس که بر مازاد درآمد سالانه (با کسر هزینه‌های معیشتی) و با نرخ ۲۰ درصد تعلق می‌گیرد، به‌طور طبیعی با اشکال مدرن ثروت (سهام، رمزارزها، درآمدهای خدماتی، مالکیت فکری) انطباق دارد و بسیاری از این نارسایی‌ها را پوشش می‌دهد (خویی، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۲۱۵). باوجود این، زکات در فقه شیعه نیز به‌دلیل محدودیت نصاب‌های ۹ گانه خود، نیازمند بازتعریف فقهی معاصر است.

ب) فقدان شفافیت و حکمرانی ضعیف

در بسیاری از کشورهای اسلامی، نهادهای جمع‌آوری و توزیع زکات شفافیت پایین، پاسخگویی محدود و سیستم‌های حسابرسی ناکارآمد دارند. مطالعات و گزارش‌های معتبر نشان می‌دهد که تنها بخشی از وجوه به نیازمندان واقعی می‌رسد و بخش عمده‌ای در هزینه‌های اداری یا توزیع نادرست هدر می‌رود. گزارش‌های مؤسسه تحقیقات و آموزش اسلامی (IRTI) حاکی از آن است که در برخی کشورها، کارایی نظام زکات به‌دلیل نبود سیستم حسابرسی شفاف و پاسخگو، به زیر ۶۰ درصد می‌رسد (IRTI, 2022). نظرسنجی بانک جهانی و IRTI (۲۰۲۲) در چند کشور اسلامی نشان داد که بیش از ۷۰ درصد پاسخ‌دهندگان به‌دلیل عدم اطمینان از توزیع صحیح، ترجیح می‌دهند زکات را مستقیماً به نیازمندان بپردازند. این وضعیت به بحران اعتماد انجامیده و تمایل به پرداخت نهادی زکات را کاهش داده است.

ج) عدم هماهنگی با سیستم‌های رفاه مدرن

در بسیاری از کشورها، زکات به‌صورت جزیره‌ای و بدون هماهنگی با سیستم‌های مالیاتی دولتی، برنامه‌های تأمین اجتماعی (مانند بیمه بیکاری، کمک‌های نقدی شرطی) و بانک‌های اطلاعاتی ملی عمل می‌کند. این موازی‌کاری و نبود پایگاه داده یکپارچه نه تنها موجب دوباره‌کاری و افزایش هزینه تراکنش می‌شود، بلکه ممکن است به پدیده «دریافت مضاعف» توسط برخی گروه‌ها (هم‌زمان از زکات

و یارانه دولتی) یا برعکس، محرومیت گروه‌های واقعاً نیازمند بینجامد. همچنین، عدم تطابق شاخص‌های فقر در فقه سنتی با خطوط فقر ملی و بین‌المللی، توزیع بهینه را دشوار می‌کند.

د) چالش مشروعیت و اجبار نهادی

در غیاب یک نهاد قانونی فراگیر و مورد اعتماد در بسیاری از کشورهای غیراسلامی یا حتی برخی کشورهای اسلامی، پرداخت زکات اغلب به اقدامی کاملاً اختیاری و فردی تبدیل شده که فاقد تأثیرات کلان اقتصادی است. ازسوی دیگر، در جاهایی که دولت جمع‌آوری زکات را برعهده دارد (مانند برخی کشورهای عربی و مالزی)، احتمال دارد این نهاد به ابزاری برای افزایش کنترل سیاسی، توزیع رانت انتخاباتی یا تأمین مالی بودجه‌های عمومی خارج از چهارچوب مصارف هشت‌گانه تبدیل شود. این مسئله مشروعیت شرعی و کارایی اقتصادی زکات را هم‌زمان تهدید می‌کند.

چهار چالش یادشده - کهنگی نصاب، ضعف شفافیت، عدم هماهنگی بین نهادی و بحران مشروعیت - به‌طور سیستمی اثربخشی زکات را در جهان معاصر تضعیف کرده‌اند. در فقه شیعه، نهاد خمس بخشی از خلأهای مرتبط با پایه مالیاتی را پوشش می‌دهد؛ اما مسائل حکمرانی، شفافیت و هماهنگی، هر دو نهاد زکات و خمس را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بنابراین، راهکارهای نوسازی پیشنهادی در بخش ۴-۱-۶ باید به‌صورت یکپارچه برای کل نظام بازتوزیع اجباری ثروت (زکات و خمس) طراحی شوند.

۴-۱-۷. جمع‌بندی و گذار به نوسازی

زکات به‌عنوان فریضه‌ای مالی و ستون اجباری نظام بازتوزیع ثروت در اسلام، از لحاظ نظری دارای قابلیت‌های منحصربه‌فردی در تثبیت خودکار اقتصاد کلان و تعدیل نابرابری است. وجوب شرعی زکات در آیاتی چون «وَأَقِمْوَا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ...» (بقره، ۱۱۰) و نیز آیه ۶۰ سوره توبه که مصارف هشت‌گانه را «فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ» معرفی می‌کند، به وضوح بیان شده است (قرطبی، ۱۴۲۷ق، ج ۸، ص ۱۸۲). باوجوداین، تحقق این پتانسیل نظری در جهان معاصر منوط به نوسازی عمیق نهادی، فقهی و فناورانه است.

نکته مهم در تحلیل تطبیقی مذاهب: در فقه اهل سنت، زکات مفهومی عام دارد و شامل همه وجوه

واجب مالی می‌شود؛ اما در فقه شیعه، زکات و خمس دو نهاد مالی مستقل هستند. زکات در فقه امامیه عمدتاً بر ۹ چیز خاص (طلا، نقره، گندم، جو، خرما، کشمش، شتر، گاو، گوسفند) تعلق می‌گیرد؛ درحالی‌که خمس بر درآمد سالیانه مازاد بر هزینه‌ها، غنایم، معادن، گنج، جواهر و حلال مخلوط به حرام واجب می‌شود. ازاین‌رو، بسیاری از کاستی‌های ذکرشده برای زکات (مانند عدم شمولیت نسبت به سهام، رزارزها، درآمدهای خدماتی و مالکیت فکری) در نظام خمس وجود ندارد؛ زیرا خمس به‌صورت سالانه و بر مازاد درآمد با نصاب یک‌پنجم (۲۰ درصد) محاسبه می‌شود و قابلیت انطباق با اشکال نوین ثروت را دارد. بنابراین، در فقه شیعه، نظام بازتوزیع ثروت با تکیه بر هر دو نهاد زکات و خمس از پویایی و کارآمدی بیشتری در مواجهه با اقتصاد مدرن برخوردار است. با این توضیح، نوسازی نظام زکات (و نیز خمس در چهارچوب فقه امامیه) مستلزم سه اقدام راهبردی است:

اول، بازتعریف پایه‌های مالیاتی و بروزرسانی فقهی

تشکیل کمیته‌های دائمی اجتهاد جمعی برای شامل کردن دارایی‌های دیجیتال، سهام، اوراق بهادار، درآمدهای خدماتی و رزارزها در نصاب زکات و خمس (القرضاوی، ۱۳۹۳ ق، ج ۱، ص ۱۴۵؛ همچنین برای خمس: خویی، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۲۱۵ - بحث توسعه موضوعی خمس).

دوم، استقرار سیستم‌های شفاف با بهره‌گیری از فناوری بلاکچین

بلاکچین از طریق سه کانال عملی به شفافیت و اعتمادسازی کمک می‌کند:

- ایجاد پلتفرم ملی با دفتر کل توزیع‌شده و قابلیت ردیابی عمومی تراکشن‌ها (Hassan & Khan,

2020, p. 240)؛

- استفاده از قراردادهای هوشمند برای توزیع خودکار و بدون واسطه وجوه (Al-Rousan & Al-Sa-

laymeh, 2022)؛

- توکن‌سازی موقوفات و صندوق‌های زکات برای رصد لحظه‌ای درآمد و هزینه (Yousfi & Bou-

zidi, 2021).

تجربه عملی بلاک‌زکات اندونزی نشان داده است که این روش شفافیت را به بیش از ۹۵ درصد

می‌رساند و اعتماد عمومی را به‌شدت افزایش می‌دهد (Fauzia, 2021, p. 52).

سوم، هماهنگی سیاستی با اهداف کلان اقتصادی و الگوی مقاومت: نظام زکات (و خمس) باید

با سیستم‌های مالیاتی دولتی، برنامه‌های رفاه اجتماعی و اهداف توسعه پایدار یکپارچه شود تا از موازی‌کاری و جزیره‌ای عمل کردن جلوگیری شود.

در پایان، تأکید می‌شود که این تحلیل‌های اقتصادی- فناورانه، نه نفی که امتداد و بسط منطقی حکمت اجتماعی و اهداف اخلاقی-فقهی دیدگاه‌های کلاسیک است. تأکید مفسرانی مانند قرطبی بر مصالح جمعی و نگاه غزالی به تزکیه نفس و استقلال اقتصادی فقیر، همچنان پایه‌های مشروع‌بخش و جهت‌دهنده به نظام زکات در عصر حاضر هستند. به‌دیگرسخن، چهارچوب کلان اقتصادی معاصر، در خدمت تحقق همان مقاصدی است که اندیشمندان متقدم با زبان زمانه خود بیان کرده‌اند. بدون این نوسازی، خطر حاشیه‌ای شدن و کاهش تأثیر این رکن اساسی اقتصاد اسلامی وجود خواهد داشت.

۴-۲. انفاق: شبکه ایمان‌محور، انعطاف‌پذیر و چندلایه حمایت اجتماعی

انفاق در قرآن کریم فراتر از یک اقدام مالی صرف، به‌عنوان تجلی عینی ایمان و محور سامان‌دهی روابط اقتصادی- اجتماعی در جامعه اسلامی ترسیم شده است. برخلاف زکات که حکمی اجباری و (در فقه شیعه همراه با خمس) ساختاری حقوقی دارد، انفاق رفتاری اختیاری، خودجوش و مبتنی بر انگیزه‌های درونی ایمانی و اخلاقی است. این ویژگی، انفاق را به شبکه‌ای انعطاف‌پذیر و مردمی تبدیل می‌کند که می‌تواند در کنار نهادهای اجباری بازتوزیع، خالاهای فوری و احساسی را پوشش دهد.

۴-۲-۱. مبانی قرآنی و تفسیری انفاق

دو آیه محوری در قرآن، مبانی نظری انفاق را تشکیل می‌دهند: در آیه ۹۲ سوره آل عمران: «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ» بر کیفیت و نیت اخلاص‌آمیز انفاق تأکید دارد. علامه طباطبایی در المیزان، انفاق «مما تحبون» را نشانه رسوخ ایمان و آزادی از وابستگی به دارایی‌های محبوب می‌داند و آن را مقام «إخلاص» می‌خواند (طباطبایی، ۱۳۵۰، ج ۴، ص ۶۷). از نظر ایشان، انفاق از محبوب‌ترین اموال، فرد را از بخل و دنیاپرستی رها می‌کند.

آیه ۲۷۴ سوره بقره: «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُم بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» بر استمرار، تنوع (شب و روز، پنهان و آشکار) و آثار روان‌شناختی انفاق

می‌پردازد. سید قطب در فی ظلال القرآن از آن مفهوم «الدوران المستمر للخیر» (چرخش مستمر نیکی) را استنباط می‌کند که جامعه را به یک کل ارگانیکی تبدیل می‌نماید و امنیت و آرامش روانی را برای همه اجزا به ارمغان می‌آورد (ج ۱، ص ۳۴۵).

افزون‌براین دو آیه، آیه ۲۶۱ سوره بقره «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَبَاطِلَ...» با تمثیل بذر و خوشه، بر رشد و برکت مالی و معنوی انفاق تأکید می‌کند و آن را از یک هزینه صرف به «سرمایه‌گذاری معنوی» با بازدهی تصاعدی تبدیل می‌نماید. همچنین، آیه ۲۷۲ سوره بقره «لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ... وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَا نُفْسِكُمْ» پافشاری می‌کند که فایده اصلی انفاق، عاید خود انفاق‌کننده می‌شود و در راستای ترکیه نفس و رشد شخصی اوست.

فخر رازی در التفسیر الکبیر، این آیات را در کنار هم قرار داده و نتیجه می‌گیرد که نظام انفاق در قرآن هم بر انگیزه خالص الهی تأکید دارد و هم بر مصلحت و رشد دنیوی و اخروی خود فرد بخشنده (ج ۷، ص ۱۵۲).

در سنت فکری شیعه نیز، شیخ مرتضی انصاری در «المکاسب» انفاق را از مصادیق تعاون بر برّ و تقوا دانسته و بر نقش آن در تحکیم پیوندهای اجتماعی تأکید کرده است (ص ۱۵۷). آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر موضوعی خود، انفاق «مما تحبون» را نشانه رسوخ ایمان و عامل ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر مواسات و دوری از دنیازدگی می‌داند (ج ۴، ص ۲۳۳).

۴-۲-۲. کارکردهای چندسطحی انفاق: از روان فردی تا سرمایه اجتماعی

انفاق در سه سطح متفاوت، اما به هم پیوسته عمل می‌کند:

الف) سطح روان‌شناختی و عاطفی: تولید تاب‌آوری و رفاه ذهنی

تأثیر انفاق بر دهنده و گیرنده، محدود به رفع نیاز مادی نیست. امام غزالی در کیمیای سعادت، انفاق را شفای بیماری‌های دل مانند بخل و حرص می‌داند که خود باعث نشاط روح و انبساط قلب می‌شود (۱۳۸۰، ص ۲۳۴).

پژوهش‌های نوین علوم اعصاب و روان‌شناسی مثبت‌نگر این ادعاها را تأیید کرده‌اند:

پست (۲۰۰۵) نشان داد عمل بخشش با فعال‌سازی سیستم پاداش مغز و ترشح هورمون‌هایی چون سروتونین، دوپامین و اکسیتوسین، احساس شادی، رضایت از زندگی و تعلق اجتماعی را در دهنده افزایش می‌دهد.

ساکس و همکاران (۲۰۲۰) نشان دادند دریافت کمک در قالب انفاق (به‌ویژه با حفظ کرامت) می‌تواند سطح کورتیزول (هورمون استرس) را در گیرنده کاهش دهد و امیدواری و توانایی برنامه‌ریزی بلندمدت را تقویت کند.

در پژوهش‌های داخلی، رابطه مثبت و معناداری بین انفاق‌های مالی داوطلبانه و سلامت روان فرد بخشنده یافتند. خاکپور (۱۴۰۰) نشان داد انفاق در منابع اسلامی نقش به‌سزایی در آرامش و سلامت معنوی انسان دارد. بنابراین، انفاق یک سرمایه‌گذاری دوطرفه در سلامت روان جامعه است.

ب) سطح اجتماعی - اقتصادی: بافتن شبکه‌های مواسات و بیمه اجتماعی غیررسمی انفاق داوطلبانه، سنگ‌بنای ایجاد سرمایه اجتماعی متراکم و شبکه‌های اعتماد غیررسمی است. تفسیر نمونه ذیل آیه ۲۷۴ بقره، «مواسات» را نتیجه طبیعی انفاق سرّ و علنی می‌داند که پیوندهای اخوت دینی را به پیوندهای عینی و مادی تبدیل می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۳۸۹).

جامعه‌شناسانی مانند پاتنام نشان داده‌اند در جوامعی با سرمایه اجتماعی بالا، توانایی تحمل شوک‌های اقتصادی به‌دلیل همیاری خودجوش همسایگان و شبکه‌های خویشاوندی به مراتب بیشتر است (پاتنام، ۱۳۹۰، ص ۱۵۸). مطالعه میدانی در مناطق محروم پاکستان نشان داد در مواقع سیل، شبکه‌های حمایتی مبتنی بر انفاق سنتی بسیار سریع‌تر و هدفمندتر از نهادهای دولتی وارد عمل شده‌اند (حسن، ۲۰۱۹). سرمایه اجتماعی بالا که با انفاق تقویت می‌شود، با کاهش جرم و جنایت، بهبود سلامت و آموزش، و ثبات اقتصادی بیشتری همراه است (شاهولی و بختیاری، ۱۳۹۸، ص ۴۷).

ج) سطح اقتصادی کلان: تعدیل‌کننده غیردولتی چرخه‌های تجاری

هرچند انفاق اختیاری است، اما حجم کل آن در یک جامعه باورمند می‌تواند اثرات کلان اقتصادی قابل توجهی داشته باشد. این رفتار، نقدینگی را از بخش‌هایی با میل نهایی به مصرف پایین (ثروتمندان) به بخش‌هایی با میل نهایی به مصرف بالا (نیازمندان) منتقل می‌کند. در دوران رکود، انفاق می‌تواند همانند یک محرک تقاضای خودجوش عمل کند. اقتصاددانانی مانند منیر قمر (۲۰۱۴) از آن به‌عنوان

«ضربه‌گیر خودانگیخته» یاد می‌کنند که بدون نیاز به تصویب قانون یا تأخیرهای اداری، قدرت خرید را در قاعده هرم توزیع می‌کند (ص ۹۷).

۴-۲-۳. چالش‌های معاصر انفاق و ریشه‌های آن

انفاق در جهان معاصر با چهار چالش عمده روبه‌روست:

الف) فردگرایی افراطی و گسست از جامعه سنتی

مدرنیته و زندگی کلان‌شهری، پیوندهای اجتماعی و حس تعلق جمعی را که بستر طبیعی انفاق است، تضعیف کرده است. انسان امروزی بیشتر درگیر تأمین امنیت فردی خویش است تا مشارکت در امنیت جمعی.

ب) تغییر شکل ثروت و فقر

در گذشته، نیازمندی اغلب آشکار و محلی بود. امروزه فقر می‌تواند پنهان، چندبعدی (فقر فرهنگی، سلامت، دیجیتالی) و در جغرافیایی دور باشد. این فاصله ادراکی بین دهنده و گیرنده، از شدت انگیزه‌های عاطفی - نزدیک انفاق می‌کاهد.

ج) بحران اعتماد نهادی

گسترش موارد فساد و سوءمدیریت در نهادهای خیریه (اسلامی و غیراسلامی) این سوءظن را تقویت کرده که کمک‌ها ممکن است به دست نیازمند واقعی نرسد (Gibelman & Gelman, 2004). در زمینه نهادهای اسلامی، مطالعات میدانی احمد (۲۰۱۹) و بانک جهانی (۲۰۲۲) نشان می‌دهد ضعف شفافیت و پاسخگویی در برخی نهادهای جمع‌آوری زکات و صدقات، به کاهش شدید اعتماد عمومی و تمایل به پرداخت‌های فردی و خارج از چهارچوب نهادی انجامیده است. این وضعیت تراژدی مشترک در عرصه نیکوکاری ایجاد کرده است؛ هم نیازمندان از کمک‌های بهینه محروم می‌مانند و هم نیکوکاران از پاداش روانی و اجتماعی یک سیستم کارآمد بی‌بهره می‌شوند.

د) هجوم فرهنگ مصرف‌گرایی

تبلیغات همه‌جانبه و نظام سرمایه‌داری مصرف‌محور، «دارا بودن» را به جای «بودن» به‌عنوان معیار اصلی هویت و ارزش‌گذاری فردی ترویج می‌کند. این پدیده، همسو با نظریه «جامعه مصرفی»

بودریار، فرد را در چرخه بی‌پایان تمنا و اقناع‌ناپذیری قرار می‌دهد. مطالعات نشان داده‌اند تمرکز بر اهداف مادی‌گرایانه با کاهش رفاه ذهنی و کاهش تمایل به رفتارهای نوع‌دوستانه مرتبط است (Kasser & Ryan, 2005; Van Boven, 1996). پژوهش‌های اقتصاد اسلامی نیز تأیید می‌کند که تقویت ارزش‌های مادی‌گرایانه یکی از موانع اصلی در توسعه فرهنگ انفاق و وقف در جوامع معاصر است (Kahf, 2004).

۴-۲-۴. راهکارهای نوسازی فرهنگ انفاق در قرن ۲۱

برای احیای ظرفیت بی‌بدیل انفاق در ایجاد تاب‌آوری روانی و اجتماعی، چهار راهکار عملیاتی پیشنهاد می‌شود:

- تبیین عقلانی و داده‌محور

استفاده از رسانه‌های جمعی و شبکه‌های اجتماعی برای نشان دادن آثار ملموس دنیوی انفاق (شادی، سلامت اجتماعی، کاهش جرم، افزایش سرمایه اجتماعی) در کنار آثار اخروی. پژوهش‌های روان‌شناسی مثبت‌نگر و مطالعات داخلی (پسندیده، ۱۳۹۴؛ میرزایی و همکاران، ۱۴۰۱) می‌توانند مبنای این تبلیغات قرار گیرند.

- شفاف‌سازی و اعتمادسازی دیجیتال

بهره‌گیری از پلتفرم‌های دیجیتال با قابلیت رهگیری کمک‌ها (مشابه بلاکچین)، گزارش‌دهی شفاف و دریافت بازخورد از گیرندگان. تجربه پلتفرم‌هایی مانند «بلاک‌زکات اندونزی» نشان داده است که شفافیت دیجیتال می‌تواند اعتماد عمومی را از ۴۰ درصد به بیش از ۹۵ درصد افزایش دهد (Fauzia, ۲۰۲۱).

- متنوع‌سازی قالب‌های انفاق

توسعه مفاهیم جدیدی مانند انفاق زمانی (وقف تخصص و مهارت)، انفاق دانشی (اشتراک رایگان دانش و آموزش)، انفاق دیجیتال (کمک به زیرساخت‌های اینترنتی برای مناطق محروم) و ایجاد صندوق‌های وقف مشارکتی کوچک مقیاس برای جلب مشارکت نسل جوان.

- بازتعریف آموزش دینی

تأکید بر جنبه‌های جامعه‌ساز و روان‌شناختی انفاق در متون درسی، خطابه‌های نماز جمعه و محتوای رسانه‌های دینی، به جای تمرکز صرف بر جنبه‌های فقهی و فردی. روایت‌هایی که انفاق را «شفای بیماری

دل» و «چرخش مستمر نیکی» معرفی می‌کنند، باید در قالب‌های نوین و متناسب با درک نسل امروز بازتولید شوند.

۴-۲-۵. جمع‌بندی: پیوند حکمت کلاسیک و یافته‌های نوین

انفاق به‌عنوان شبکه انعطاف‌پذیر و ایمان‌محور نظام بازتوزیع، دارای ظرفیت بی‌بدیلی برای ایجاد تاب‌آوری روانی و اجتماعی است؛ اما این ظرفیت در برابر امواج فردگرایی، مصرف‌گرایی و بی‌اعتمادی نهادی، به‌شدت آسیب‌پذیر شده است. احیای آن نیازمند بازخوانی خلاقانه مفاهیم دینی در قالب‌های نوین ارتباطی و نهادی است.

یافته‌های روان‌شناختی و جامعه‌شناختی معاصر درباره تأثیر انفاق بر شادی، سلامت روان و سرمایه اجتماعی، در حقیقت تأیید تجربی بینش عمیق پیشینیان است. تعبیر غزالی از انفاق به‌عنوان شفای بیماری‌های دل در احیاء علوم الدین، و تشبیه سید قطب انفاق به چرخش مستمر نیکی در فی ظلال القرآن (قطب، ۲۰۰۴، ج ۱، ص ۳۴۵)، تنها با زبانی متفاوت، همان حقایقی را بیان می‌کنند که علم امروز از طریق مطالعات پسندیده (۱۳۹۴)، میرزایی و همکاران (۱۴۰۱) و پاتنام (۲۰۰۰) به اثبات می‌رساند. بنابراین، گفتمان معاصر انفاق بر بنیانی استوار است که حکمت کلاسیک آن را نهاده است و نوآوری تنها در قالب‌ها و ابزارهای ارتباطی و اجرایی معنا می‌یابد.

۴-۳. وقف: نهاد پایدار، مولد سرمایه اجتماعی و موتور محرک توسعه پایدار

۴-۳-۱. مبانی قرآنی، تفسیری و فلسفه تشریع

اگرچه واژه وقف به‌صورت مصطلح در قرآن نیامده است، اما مفسران و فقها با استناد به آیات کلیدی، اصول عامی را استخراج کرده‌اند که مشروعیت و حکمت این نهاد بی‌ظنیر را تأیید می‌کند. آیه ۹۲ سوره آل عمران «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ» به‌عنوان سنگ‌بنای مفهومی وقف تلقی می‌شود. علامه طباطبایی در المیزان ذیل این آیه، انفاق «مما تحبون» را شامل اموال باارزش و ماندگاری می‌داند که شخص به آنها دلبستگی دارد و وقف، اوج این گذشت و نیکوکاری است؛ زیرا فرد هم اصل محبوب خویش را برای خدا حبس می‌کند و هم منافع جاری آن را برای دیگران (طباطبایی، ۱۳۵۰، ج ۴، ص ۱۶۷).

همچنین، آیاتی که بر «تعاونوا علی البر والتقوی» (مانده، ۲) و اتفاق در راه خدا «فی سبیل الله» تأکید دارند، به عنوان مبنای کلی برای تخصیص دارایی‌ها به اهداف عام‌المنفعه تفسیر شده‌اند. فقهای بزرگی مانند شاطبی در الموافقات، وقف را تجلی عینی جلب مصالح و دفع مفاسد و نیل به مقاصد شریعت در باب حفظ مال، دین، عقل، نسل و نفس می‌دانند (شاطبی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲، ص ۸۹). به‌دیگرسخن، وقف یک نهاد حقوقی - اقتصادی هوشمند است که با حبس اصل مال و جاری‌سازی منافع آن، دو هدف متعالی را یکجا محقق می‌کند: تخلید ثواب برای واقف و تأیید منفعت برای جامعه.

فقهای امامیه نیز با استناد به همان اصول کلی (بر، تعاون، مصلحت)، وقف را نهادی مبتکرانه و دارای اثر دائمی دانسته‌اند. محقق کرکی در جامع المقاصد فی شرح القواعد وقف را «حبس العین و تسبیل المنفعه» تعریف کرده و بر لزوم پایداری و عدم انقطاع منافع عمومی آن تأکید نموده است (۱۳۷۰، ج ۵، ص ۸۰). در عصر حاضر، شهید سیدمحمدباقر صدر در «اقتصادنا» وقف را نمونه‌ای آرمانی از مالکیت اجتماعی در اسلام معرفی می‌کند که می‌تواند با حفظ اصل مال، منافع آن را به‌طور دائم در خدمت اهداف توسعه و استقلال نهادهای جامعه مدنی قرار دهد (۱۴۰۸ ق، ص ۳۵۶). این نگاه، وقف را به‌مثابه موتور محرک توسعه پایدار در چهارچوب اسلامی تبیین می‌کند.

۴-۳-۲. کارکردهای چندوجهی وقف در تمدن اسلامی

الف) کارکرد اقتصادی و امنیت مالی بلندمدت: وقف با تبدیل ثروت غیرمولد یا مستهلک‌شونده فردی به سرمایه مولد جمعی، یک منبع درآمد پایدار و غیروابسته به بودجه‌های دولتی ایجاد می‌کند. این مکانیسم، بذریک اقتصاد مقاومتی و مشارکت‌محور را می‌کارد. تاریخ اسلامی مملو از نمونه‌هایی است که موقوفات، مخارج بیمارستان‌ها (مانند بیمارستان عضدی در بغداد)، مدارس، کتابخانه‌ها، کاروانسراها، قنوات و پل‌ها را برای قرن‌ها تأمین کرده‌اند (حسن، تاریخ المؤسسات الاسلامیه، ص ۲۳۴). این مدل، وابستگی خدمات عمومی به نوسانات بودجه دولتی یا تغییر سیاست‌ها را از بین می‌برد. امام محمد غزالی در احیاء علوم الدین وقف را صدقه جاریه‌ای می‌خواند که «انتفاع الناس به باقی مادام اصله باقی» (ج ۲، ص ۱۲۳).

ب) کارکرد اجتماعی و استقلال نهادهای مدنی: وقف مهم‌ترین ابزار برای تضمین استقلال مالی نهادهای علمی، مذهبی و اجتماعی در تاریخ اسلام بوده است. دانشگاه‌های بزرگی مانند الازهر (۹۷۰

م) و نظامیه‌های بغداد (۱۰۶۵ م) اساساً بر درآمدهای وقفی بنا شده بودند و همین استقلال مالی، آزادی علمی و پایداری آنها را در طول قرون تضمین می‌کرد. این الگو امروزه نیز می‌تواند راهگشای استقلال دانشگاه‌ها، مراکز پژوهشی و سازمان‌های مردم‌نهاد از قدرت دولت یا سرمایه‌های خاص باشد. وقف با ایجاد یک مالکیت جمعی مقدس، از دارایی در برابر خصوصی‌سازی و تغییر کاربری توسط حکومت‌های فاسد یا بازار محض محافظت می‌کند.

ج) کارکرد توسعه فضایی و عمران پایدار: موقوفات اغلب به شکل املاک، باغات و مزارع بودند که درآمدزایی می‌کردند. این امر نه تنها خدمات عمومی را تأمین می‌کرد، بلکه به توسعه متوازن جغرافیایی و آبادانی مناطق حاشیه‌ای یا محروم کمک می‌نمود. ایجاد قنوات وقفی، موجب رونق کشاورزی در مناطق خشک شد و احداث کاروانسراهای وقفی، امنیت و رونق راه‌های تجاری را به دنبال داشت. به این ترتیب، وقف یک ابزار برنامه‌ریزی توسعه بلندمدت و مبتنی بر مشارکت مردمی بود.

د) کارکرد فرهنگی - علمی و حفاظت از دانش: بسیاری از کتابخانه‌های بزرگ اسلامی مانند کتابخانه دارالحکمه بغداد و مدارس، موقوفه بودند. وقف‌نامه‌ها اغلب مقرر می‌کردند که درآمدها صرف حقوق معلمان، کمک هزینه طلاب، خرید کتاب و حتی روشنایی و گرمایش کتابخانه شود. این نظام، تداوم و انباشت دانش را فارغ از تحولات سیاسی ممکن می‌کرد. پژوهش‌های تاریخی نشان می‌دهد که موقوفات، ستون فقرات مالی بسیاری از مراکز علمی و کتابخانه‌های جهان اسلام بودند و استقلال مالی ناشی از وقف، امکان تداوم فعالیت‌های علمی را در دوره‌های بی‌ثباتی سیاسی تضمین می‌کرد (Makdisi, 1981, pp. 114-227). به عنوان مثال، کتابخانه بزرگ دارالحکمه در بغداد که در دوره عباسیان به عنوان یک مرکز ترجمه و پژوهش فعال بود، از طریق موقوفات غنی تأمین مالی می‌شد که هزینه‌های جاری، حقوق محققان و گسترش مجموعه‌های آن را پوشش می‌داد (Pedersen, 1984, pp. 115-116).

این کارکردهای تاریخی وقف، همگی ریشه در فلسفه کلاسیک تشریع این نهاد دارد که فقیهانی مانند شاطبی و عالمانی همانند غزالی آن را تبیین کرده‌اند. مفهوم «تحقق مصالح عامه» و «صدقه جاریه» که در متون کهن آمده، هنوز هم غایت اصلی و توجیه بنیادین هر اقدام وقفی در دنیای معاصر به شمار می‌رود. باوجود تمام چالش‌های نوین، ارزش‌های پایدار وقف، همان آرمان‌های عدالت و تعاون اجتماعی است که در سنت فکری اسلامی ریشه دارد.

۳-۳-۴. چالش‌های ساختاری معاصر و علل ریشه‌ای افول

اگرچه موقوفات زمانی ستون فقرات جامعه اسلامی بودند، اما امروزه با چالش‌های عمیقی مواجه‌اند: الف) مدیریت ناکارآمد و فقدان حکمرانی شفاف: در بسیاری از کشورهای اسلامی، اداره اوقاف در اختیار دیوان‌های دولتی متمرکز و بوروکراتیکی است که از نوآوری، بازاریابی و مدیریت حرفه‌ای دارایی‌ها ناتوان هستند. فقدان سیستم‌های حسابرسی دقیق و گزارش‌دهی عمومی، فساد و تصرف غیرقانونی در موقوفات را تسهیل کرده است (IRTI, 2020).

مطالعه نجفی و رضایی (۲۰۲۰) بر روی موقوفات ایران در دوره ۱۳۹۶-۱۳۹۸ نشان می‌دهد که بازدهی مالی بسیاری از آنها حتی از میانگین نرخ تورم همان دوره نیز پایین‌تر بوده است. ب) قوانین دست‌وپاگیر و عدم انعطاف: قوانین سنتی وقف اغلب تغییر کاربری، اجاره بلندمدت، توسعه یا سرمایه‌گذاری مجدد در دارایی‌های وقفی را بسیار دشوار می‌کند. این جمود حقوقی، امکان بهره‌گیری از فرصت‌های بازار مدرن را سلب می‌کند. برای نمونه، در نظام‌های حقوقی بسیاری از کشورهای اسلامی:

- ممنوعیت یا محدودیت شدید تغییر کاربری: اکثر قوانین، تغییر کاربری عین موقوفه (مثلاً تبدیل یک خانه وقفی به کلینیک پزشکی یا یک مغازه به کتابخانه) را ممنوع یا مشروط به اجازه مراجع قضایی پیچیده می‌دانند؛ حتی اگر تغییر یادشده بازدهی و منفعت عمومی بیشتری داشته باشد.

- محدودیت در مدت و شرایط اجاره: قوانین سنتی اغلب اجاره‌های بلندمدت (مثلاً بیش از ۳ یا ۵ سال) برای املاک وقفی را نامجاز یا نیازمند شرایط دشوار می‌دانند. این درحالی است که سرمایه‌گذاران بخش خصوصی برای نوسازی یا توسعه یک ملک تجاری وقفی، نیازمند تضمین اجاره بلندمدت (مثلاً ۱۵-۲۰ ساله) برای بازگشت سرمایه هستند.

- ممنوعیت فروش یا تبدیل دارایی (استبدال): اصل «حبس العین» به معنای توقیف همیشگی عین مال موقوفه، اغلب به گونه‌ای تفسیر می‌شود که فروش دارایی وقفی، حتی برای خرید دارایی سودآورتر و با منفعت عمومی بیشتر (مثلاً فروش زمین کشاورزی کم‌بازده و خرید یک مجتمع مسکونی برای درآمدزایی)، را تقریباً غیرممکن یا نیازمند مراحل قضایی بسیار پیچیده می‌کند.

- محدودیت در سرمایه‌گذاری مستقیم: درآمدهای حاصل از موقوفات، غالباً صرفاً می‌توانند برای

اهداف مصرفی تعریف شده در وقف‌نامه (مانند پرداخت حقوق) هزینه شوند و نه برای سرمایه‌گذاری مجدد در خود موقوفه یا سایر پروژه‌های درآمدزا به منظور رشد سرمایه وقف.

این محدودیت‌ها باعث می‌شود بسیاری از موقوفات بزرگ، در الگوهای درآمدزایی کم‌بازده و غیرقابل توسعه باقی بمانند و نتوانند با تحولات اقتصادی همگام شوند (Cizakca, 2000).

ج) عدم تنوع بخشی سرمایه‌گذاری و فرسودگی دارایی‌ها: سرمایه‌گذاری سنتی موقوفات غالباً محدود به اجاره‌داری املاک است. مطالعات نشان می‌دهد که در بسیاری از کشورهای اسلامی، بیش از ۹۰ درصد دارایی‌های وقفی را املاک و مستغلات تشکیل می‌دهد؛ در حالی که سهم سرمایه‌گذاری در بخش‌های مدرن مالی، خدمات یا فناوری ناچیز است (Islamic Research and Training Institute [IRTI], 2019).

در جهان امروز که بخش‌های خدمات، فناوری و مالی بازدهی بالاتری دارند، این تمرکز تک‌بعدی به کاهش ارزش واقعی موقوفات و ناتوانی در پاسخگویی به نیازهای جدید جامعه منجر می‌شود. برای نمونه، گزارش بانک جهانی (۲۰۲۲) در مورد موقوفات خاورمیانه و شمال آفریقا (MENA) نشان می‌دهد که بازدهی سالانه بسیاری از این املاک اغلب کمتر از نرخ تورم است، که به معنای کاهش مستمر قدرت خرید درآمدهای وقفی است. پیامد مستقیم این امر، ناتوانی در تأمین هزینه‌های سنگین نگهداری و مرمت است.

برآوردها حاکی از آن است که ده‌ها هزار بنای تاریخی وقفی در جهان اسلام به دلیل نبود بودجه کافی برای نگهداری، در معرض خطر تخریب یا در حال ویرانی هستند (UNESCO, 2021). این مسئله در ایران نیز مشاهده می‌شود؛ جایی که مطالعات میدانی حاکی از بازدهی مالی بسیار پایین (گاه زیر ۵ درصد) و غیراقتصادی بسیاری از موقوفات در مقایسه با فرصت‌های سرمایه‌گذاری جایگزین است (نجفی و رضایی، ۱۳۹۹).

د) بحران اعتماد و کاهش اقبال عمومی: ترکیب مدیریت ضعیف، عدم شفافیت و بازدهی ناچیز، اعتماد عمومی را نسبت به نهادهای وقف سنتی تخریب کرده است. مطالعات میدانی در چندین کشور اسلامی نشان می‌دهد که سطح اعتماد مردم به نهادهای دولتی متولی وقف بسیار پایین است؛ به طوری که در یک نظرسنجی در اندونزی، تنها حدود ۳۰ درصد از پاسخ‌دهندگان به این نهادها اعتماد داشتند (ISRA, 2020). این بی‌اعتمادی به تغییر رفتار فی‌الواقع واقفان منجر شده است.

پژوهش‌ها حاکی از آن است که واقفان بالقوه و خیران بزرگ، ترجیح می‌دهند دارایی خود را از طریق بنیادهای خانوادگی خصوصی (Family Foundations)، سازمان‌های مردم‌نهاد (NGOs) شفاف، یا حتی از طریق کمک‌های مستقیم به نیازمندان هزینه کنند، تا اینکه آن را به دست نهادهای دولتی ناکارآمد و غیرشفاف وقف سنتی بسپارند (Sadeq, 2002; Shirazi, 2014). این تغییر ترجیح، به‌ویژه در میان نسل جوان و تحصیل‌کرده که بر مسئولیت‌پذیری و قابلیت رهگیری کمک‌های خود تأکید دارند، مشهودتر است. نتیجه این روند، محروم ماندن نهاد وقف از جریان اصلی ثروت و نوآوری در عصر حاضر است. (ه) ناسازگاری با اشکال نوین ثروت: قوانین وقف عمدتاً برای املاک عین الارض طراحی شده‌اند و اغلب دارایی‌های مالی مدرن مانند سهام، صندوق‌های سرمایه‌گذاری، مالکیت فکری یا دارایی‌های دیجیتال را دربر نمی‌گیرند.

۴-۳-۴. راهکارهای نوسازی و احیای نقش وقف در قرن ۲۱

برای بازگرداندن وقف به جایگاه تاریخی خود به‌عنوان موتور محرک توسعه، یک تحول نهادی چندبعدی ضروری است:

(الف) حکمرانی شفاف و مشارکتی: ایجاد نهادهای مستقلی با ترکیبی از متخصصان فقه، اقتصاد، حقوق و مدیریت، همراه با شوراهای نظارتی متشکل از نمایندگان جامعه مدنی. استفاده از فناوری بلاکچین برای ثبت شفاف و تغییرناپذیر تمامی دارایی‌ها، درآمدها و هزینه‌های وقفی.

(ب) نوآوری مالی اسلامی: توسعه ابزارهای مالی نوین مانند صکوک وقف (اوراق بهادار مبتنی بر دارایی وقفی)، صندوق‌های سرمایه‌گذاری وقفی قابل معامله و ایجاد بانک‌های توسعه وقف برای جمع‌آوری سرمایه‌های خرد و هدایت آن به‌سوی پروژه‌های توسعه‌ای بزرگ.

(ج) بازنگری فقهی پویا: تشکیل شوراهای اجتهاد جمعی برای بازتعریف عین موقوفه، به‌گونه‌ای که شامل سهام شرکت‌ها، حقوق مالکیت فکری، وبگاه‌های درآمدزا و حتی ارزهای دیجیتال پایدار شود. همچنین، تسهیل شرایط برای وقف منافع (نه فقط عین) و ایجاد وقف نقدی با مکانیسم‌های اطمینان‌بخش.

(د) همسویی با اهداف توسعه پایدار: هدف‌گیری موقوفات جدید برای تأمین مالی پروژه‌هایی در راستای اهداف جمعی مانند آموزش باکیفیت، سلامت عمومی، انرژی پاک، مبارزه با فقر و حفاظت از

محیط‌زیست. این امر هم جذابیت وقف را برای نسل جدید افزایش می‌دهد و هم تأثیر اجتماعی آن را به حداکثر می‌رساند.

ی) بازاریابی و ترویج فرهنگی: استفاده از رسانه‌های مدرن برای نشان دادن موفقیت‌های عملی وقف مدرن و تبیین آثار دنیوی آن مانند توسعه محلی، ایجاد اشتغال، حفاظت از محیط‌زیست در کنار پاداش اخروی. بنابراین، وقف به عنوان نهاد پایدارساز و مولد سرمایه اجتماعی، نه یک پدیده تاریخی منسوخ، بلکه الگویی پیشرو برای تأمین مالی پایدار و مشارکتی توسعه است. تحقق این ظرفیت در جهان معاصر، اما منوط به جراتی اجتهادی برای رها کردن قالب‌های خشک گذشته و خلق نهادهای شفاف، هوشمند و پاسخگوست. نوسازی وقف می‌تواند آن را به ابزاری کارآمد برای مواجهه با چالش‌هایی چون نابرابری، وابستگی بودجه‌ای و تخریب محیط‌زیست تبدیل کند و بار دیگر ثابت نماید که حکمت اقتصادی اسلام، ظرفیتی فرازمانی برای ساختن جوامعی عادلانه و تاب‌آور دارد.

۴-۴. تعامل نظام‌مند سه نهاد: یک چهارچوب یکپارچه و پویا برای تاب‌آوری اقتصادی-اجتماعی

۴-۴-۱. مبانی نظری تعامل سه گانه: از متن قرآن تا مدل‌سازی سیستمی

قرآن کریم و سنت نبوی، این سه نهاد (زکات، انفاق، وقف) را نه به صورت مجزا، بلکه به عنوان اجزای یک منظومه به هم پیوسته برای درمان بیماری‌های اقتصادی فردی و اجتماعی معرفی می‌کنند. این تعامل را می‌توان در تحلیل آیه ۲۷۷ سوره بقره مشاهده کرد که پس از ذکر فضیلت انفاق، بلافاصله به پاداش اخروی و عاری بودن از ترس و حزن اشاره می‌کند، گویی امنیت روانی حاصل از انفاق (سطح ۱)، بستر لازم برای پذیرش تکالیف ساختاری‌تر مانند زکات (سطح ۲) را فراهم می‌کند. فخر رازی در تفسیر کبیر خود با اشاره به آیات مختلف، شبکه اقتصادی اسلام را به پیکره انسانی تشبیه می‌کند که در آن، انفاق همچون سیستم ایمنی فوری، زکات مانند اسکلت‌بندی حمایتی، و وقف به منزله دستگاه تولید مثل سلولی برای ترمیم و رشد بلندمدت عمل می‌کند (فخر رازی، ۱۳۷۹، ج ۷، ص ۲۳۴). این نگاه کل‌نگر، توسط اندیشمندان معاصر نیز توسعه یافته است. دکتر عوض بن محسن در کتاب النظام الاقتصادي المتکامل با بهره‌گیری از نظریه سیستم‌ها، این سه نهاد را یک اکوسیستم مالی خودتنظیم می‌داند که در آن، داده‌ها (ثروت) و بازخوردها (نیازها) در یک چرخه پایدار جریان می‌یابند (۲۰۱۸، ص ۱۴۵).

۴-۲. مکانیسم تعامل عملی: سلسله‌مراتب مکمل و پویا

این سه نهاد در یک سلسله‌مراتب زمانی، ساختاری و انگیزشی به‌صورت مکمل عمل می‌کنند؛ اما مرزهای آنها سیال و همپوشان است.

سطح ۱. واکنش فوری و عاطفی: انفاق

این سطح، خط مقدم مقابله با شوک‌هاست. هنگامی که خانواده‌ای به‌دلیل بیماری، بیکاری ناگهانی یا بلایای طبیعی در تنگنا قرار می‌گیرد، شبکه‌های غیررسمی مبتنی بر انفاق (همسایگان، خویشاوندان) سریع‌ترین و منعطف‌ترین پاسخ را ارائه می‌دهند. این اقدام نه‌تنها نیاز مادی فوری را برطرف می‌کند، بلکه کرامت انسانی و احساس تعلق را نیز حفظ می‌نماید؛ زیرا در قالب هدیه، قرض‌الحسنه یا کمک غیررسمی ارائه می‌شود. همچنین، انفاق بستر فرهنگی لازم برای پذیرش و ادای زکات را فراهم می‌آورد؛ جامعه‌ای که روحیه بخشش در آن ضعیف باشد، احتمالاً در پرداخت حق مالی اجباری نیز مقاومت خواهد کرد.

سطح ۲. ایمنی پایه و حقوق مالی واجب: زکات

زکات چهارچوبی ساختاریافته و حق‌محور ایجاد می‌کند که انفاق خودجوش را تکمیل و نهادینه می‌کند؛ درحالی‌که انفاق ممکن است پراکنده یا ناپایدار باشد، زکات با قواعد شفاف (نصاب، نرخ، مصارف)، یک شبکه ایمنی حداقلی و قابل پیش‌بینی برای گروه‌های مشخص (هشت مصرف) فراهم می‌کند. این نهاد از طریق بازتوزیع درآمد، تقاضای مؤثر در بخش‌های پایین جامعه را افزایش می‌دهد و به اقتصاد کلان ثبات می‌بخشد.

همچنین، زکات می‌تواند منبع مالی اولیه برای برخی موقوفات باشد. به‌عنوان نمونه، در تاریخ اسلامی بخشی از وجوه زکات، مطابق با نص صریح قرآن (توبه، ۶۰)، در مصرف «فی الرقاب» (آزادسازی بردگان) به کار می‌رفت (قرطبی، ۱۴۲۷ ق، ج ۸، ص ۱۸۲). این اقدام که خود مصداقی از عدالت و بازسازی سرمایه انسانی بود، می‌توانست به ایجاد نهادهای پشتیبانی‌کننده بعدی مانند کارگاه‌های آموزشی یا صندوق‌های قرض‌الحسنه برای آزادشدگان بینجامد و درواقع، زنجیره‌ای از زکات (تأمین مالی اولیه) به وقف (ساختار پایدار توانمندسازی) را شکل دهد. پژوهش‌های تاریخی نشان می‌دهند که این شیوه از مصرف زکات، نقش بسزایی در کاهش تدریجی برده‌داری و ادغام اجتماعی آزادشدگان در جوامع اولیه اسلامی ایفا کرد (Brockopp, 2000: 162-165).

سطح ۳. سرمایه‌گذاری آینده و تولید سرمایه اجتماعی: وقف

وقف، راه‌حل بلندمدت و زیرساختی برای رفع ریشه‌ای مشکلاتی است که زکات و انفاق به‌طور موقت التیام می‌بخشند. اگر انفاق به یک فرد گرسنه غذا می‌دهد و زکات درآمد پایه او را تأمین می‌کند، وقف مدرسه‌ای می‌سازد که به او مهارت می‌آموزد تا هرگز گرسنه نماند. وقف، ثروت را از حالت مصرفی صرف خارج کرده و آن را به سرمایه مولد اجتماعی تبدیل می‌کند. این نهاد، درآمدهای پایدار برای تأمین کالاهای عمومی (آموزش، سلامت، پژوهش) ایجاد می‌نماید و از این طریق، بار مالی دولت را کاهش داده و استقلال نهادهای مدنی را تضمین می‌کند. یک نظام وقف پویا، با ایجاد اشتغال و توسعه زیرساخت‌ها، در بلندمدت تعداد نیازمندان به زکات و انفاق را به‌شدت کاهش می‌دهد.

۴-۳-۴. تحلیل سیستمی و پویایی درونی

این سه سطح در یک حلقه بازخوردی تقویت‌کننده قرار دارند. موفقیت وقف در ایجاد رفاه عمومی (سطح ۳)، جامعه را متمول‌تر کرده و پایه مالی زکات (سطح ۲) را گسترش می‌دهد. یک نظام زکات کارآمد (سطح ۲)، با کاهش فقر حاد، فضای روانی و مالی بیشتری برای گسترش فرهنگ انفاق اختیاری (سطح ۱) فراهم می‌آورد. در طرف مقابل، یک فرهنگ قوی انفاق (سطح ۱)، مشروعیت اجتماعی و انگیزه مشارکت در نهادهای رسمی تر زکات و وقف را افزایش می‌دهد. این هم‌افزایی کل سیستم را در برابر شوک‌ها مقاوم‌تر می‌کند.

به‌عنوان مثال، در دوران همه‌گیری کووید-۱۹، در جوامعی که این سه نهاد هماهنگ عمل کردند، انفاق خودجوش (سطح ۱) به تأمین غذا و مایحتاج اولیه پرداخت، نهادهای زکات (سطح ۲) کمک‌های نقدی هدفمند را توزیع کردند، و موقوفات بهداشتی و آموزشی (سطح ۳) زیرساخت‌های مقابله با بحران را تقویت نمودند.

۴-۴-۴. مقایسه تطبیقی با نظام‌های رفاهی متعارف

برخلاف بسیاری از سیستم‌های رفاهی متعارف که عمدتاً متکی بر دولت متمرکز و مالیات‌های تصاعدی هستند، چهارچوب قرآنی از چند جنبه منحصر به فرد است:

الف) تنوع منابع مالی: ترکیب وجوه اجباری (زکات)، اختیاری (انفاق) و سرمایه‌ای (وقف)، وابستگی سیستم را به یک منبع واحد (مانند بودجه دولت) از بین می‌برد و تاب‌آوری مالی آن را افزایش می‌دهد.

ب) ترکیب انگیزه‌ها: این سیستم به‌طور هم‌زمان بر انگیزه‌های دنیوی (عدالت اجتماعی، ثبات اقتصادی)، اخروی (پاداش الهی)، و روان‌شناختی (احساس رضایت، کاهش استرس) تکیه می‌کند که پاسخگویی به طیف وسیع‌تری از ترجیحات انسانی را ممکن می‌کند.

ج) ساختار حکمرانی توزیع‌شده: در این مدل، حکمرانی بین نهادهای دولتی (ناظر بر زکات)، نهادهای مردمی (مدیریت موقوفات) و شبکه‌های اجتماعی غیررسمی (انفاق) توزیع شده است که از تمرکز قدرت و فساد نهادی جلوگیری می‌کند.

د) افق زمانی چندنسلی: درحالی‌که برنامه‌های رفاهی متعارف غالباً کوتاه‌مدت و مبتنی بر چرخه‌های سیاسی هستند، نهاد وقف، افق بلندمدت و فراجناحی را در دستور کار سیستم قرار می‌دهد.

۴-۴-۵. چالش معاصر در هماهنگی و راهکار پیشنهادی

امروزه بزرگ‌ترین چالش، عملکرد جزیره‌ای و ناهماهنگی این سه نهاد است. در بسیاری از جوامع اسلامی، نهادهای زکات، خیریه‌های انفاقی و ادارات اوقاف بدون ارتباط مؤثر با یکدیگر و بدون نقشه راه مشترک عمل می‌کنند. راه‌حل، ایجاد پلتفرم‌های یکپارچه اطلاعاتی و مالی است که داده‌های مربوط به نیازها، منابع و پروژه‌ها را بین این سه بخش به اشتراک بگذارد. به‌عنوان مثال، یک صندوق توسعه اجتماعی ترکیبی می‌تواند طراحی شود که از محل زکات (برای حمایت پایه)، هدایای انفاقی (برای کمک‌های فوری) و سرمایه وقفی (برای پروژه‌های زیرساختی) بهره‌برد و تحت یک هیئت امنای مشترک اداره شود.

جمع‌بندی

بنابراین، تعامل نظام‌مند زکات، انفاق و وقف، یک مهندسی اجتماعی و اقتصادی بی‌نظیر را ارائه می‌دهد که قادر است هم‌زمان به نیازهای فوری، پایه و استراتژیک جامعه پاسخ گوید. این چهارچوب یکپارچه، با تلفیق ابعاد اقتصادی، روان‌شناختی، حقوقی و معنوی، نه تنها یک سیستم رفاهی، بلکه یک

پروژه تمدن‌ساز برای ایجاد جوامعی تاب‌آور، عادلانه و پیشرو است. موفقیت این پروژه در گرو خروج از نگاه تک‌بعدی به هر نهاد و درک روابط پویا و هم‌افزای بین آنهاست.

۴-۵. ریشه‌های سیاسی - اقتصادی چالش‌های نهادی و فساد

با وجود پتانسیل نظری بالا، عملکرد عملی نظام بازتوزیع ثروت اسلامی غالباً با چالش‌های نهادی عمیق و فساد ساختاری مواجه است. این چالش‌ها صرفاً ناشی از ضعف فنی نیستند؛ بلکه ریشه در ساختار قدرت، منافع اقتصادی و روابط سیاسی حاکم بر جوامع اسلامی دارند.

اولاً، عدم استقلال نهادهای زکات و وقف از حکومت‌ها در بسیاری از کشورهای اسلامی، باعث شده این نهادها به ابزاری برای تثبیت مشروعیت سیاسی یا توزیع رانت تبدیل شوند، نه ابزاری شفاف برای بازتوزیع ثروت. در مواردی، نخبگان حاکم با تصدی مدیریت موقوفات یا صندوق‌های زکات، از منابع آن برای شبکه‌سازی سیاسی و انباشت قدرت بهره می‌برند.

ثانیاً، اقتصاد سیاسی فقه سنتی نیز نقش دارد. مقاومت در برابر بازتعریف نصاب زکات برای شامل شدن دارایی‌های مدرن مانند سهام یا رمزارزها نه تنها به دلیل محافظه‌کاری فقهی، بلکه به دلیل فشار گروه‌های ذی‌نفعی است که از شفاف‌نشدن ثروت‌های جدید سود می‌برند.

ثالثاً، ضعف جامعه مدنی و رسانه‌های مستقل در نظارت بر این نهادها، فضای مناسبی برای فساد اداری و مالی فراهم کرده است. در غیاب پاسخگویی نهادی، حتی طرح‌های دیجیتالی نیز ممکن است به ابزار جدیدی برای انحصار اطلاعات و قدرت تبدیل شوند.

این ریشه‌ها نشان می‌دهد که نوسازی نظام بازتوزیع ثروت اسلامی تنها با اصلاح فنی ممکن نیست، بلکه نیازمند تغییر در توازن قدرت، شفافیت سیاسی و تقویت نهادهای نظارتی مستقل است.

۵. بحث و چهارچوب پیشنهادی برای نوسازی مبتنی بر الگوی ترکیبی

با استناد به چهارچوب ترکیبی سه‌لایه‌ای که در بخش نظری این پژوهش به‌عنوان مبنا انتخاب و تشریح شد (شامل لایه‌های انگیزشی - اخلاقی، کارکردی - اقتصادی و حقوقی - ساختاری)، چهارچوب عملیاتی زیر با عنوان «نظام یکپارچه مالی اسلامی هوشمند برای نوسازی و افزایش اثربخشی نظام بازتوزیع ثروت

پیشنهاد می‌شود. این چهارچوب پیشنهادی، درواقع، تبدیل آن مبانی نظری به برنامه‌ای اجرایی است که هر یک از محورهای آن، به تقویت یک یا چند بُعد از آن الگوی ترکیبی می‌پردازد.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که پتانسیل نظری نظام قرآنی بازتوزیع ثروت برای پاسخگویی به چالش‌های معاصر بسیار بالاست. باوجوداین، تحقق این پتانسیل نیازمند تحولی نهادی است که نه بر طرد سنت، بلکه بر تلفیق خلاقانه حکمت پایدار کلاسیک با فناوری و حکمرانی نوین استوار باشد. چهارچوب پیشنهادی این پژوهش با عنوان نظام یکپارچه مالی اسلامی هوشمند، درواقع، مسیری برای بازخوانی و اجرای کارآمد همان اصول و مقاصد کلاسیک (عدالت، تزکیه، مواسات، و حفظ مصالح عمومی) در قالب‌ها و بسترهای قرن ۲۱ است. این چهارچوب در چهار محور ذیل ارائه می‌شود که هر یک، پیوندی ارگانیک بین بنیان‌های دیرپای فقهی-اخلاقی و ابزارهای نوین اقتصادی-فناورانه برقرار می‌کنند.

یافته‌ها نشان می‌دهد پتانسیل نظری نظام قرآنی بازتوزیع ثروت بسیار بالاست؛ اما تحقق این پتانسیل نیازمند یک تحول نهادی و فناورانه عمیق است. چهارچوب پیشنهادی این پژوهش با عنوان نظام یکپارچه مالی اسلامی هوشمند در چهار محور ارائه می‌شود:

۵-۱. دیجیتالی‌سازی و شفاف‌سازی حداکثری

یکی از مهم‌ترین موانع اثربخشی نظام بازتوزیع ثروت اسلامی در عصر حاضر، ضعف شفافیت، نبود زیرساخت‌های یکپارچه و فقدان اعتماد عمومی به نهادهای متولی زکات، خمس، انفاق و وقف است (World Bank & IRTI, 2022). تجربه کشورهایمانند اندونزی، مالزی و امارات متحده عربی نشان داده است که دیجیتالی‌سازی هوشمند و استفاده از فناوری‌های دفتر کل توزیع‌شده (بلاکچین) می‌تواند این چالش را به‌طور چشمگیری کاهش دهد. در این راستا، چهار راهکار عملیاتی پیشنهاد می‌شود:

۵-۱-۱. پلتفرم‌های ملی یکپارچه زکات، خمس و وقف

ایجاد اپلیکیشن‌ها و درگاه‌های ملی متمرکز که امکان پرداخت، رهگیری لحظه‌ای وجوه، دریافت رسید دیجیتال و گزارش‌گیری شفاف را برای پرداخت‌کنندگان فراهم آورد. این پلتفرم‌ها باید قابلیت محاسبه خودکار زکات براساس دارایی‌های مدرن (سهام، رمزارزها، درآمدهای خدماتی) و نیز محاسبه خمس

بر مازاد درآمد سالانه را داشته باشند. تجربه «سامانه ملی زکات مالزی» (e-Zakat) نشان داده است که چنین پلتفرمی می‌تواند نرخ پرداخت را تا ۳۰ درصد افزایش داده و هزینه‌های اداری را تا ۴۰ درصد کاهش دهد (IRTI, 2021, p.45). در فقه شیعه نیز می‌توان «سامانه یکپارچه خمس» را با قابلیت محاسبه خودکار براساس درآمدهای متغیر و کسر هزینه‌های معیشتی طراحی کرد (برای نمونه نرم‌افزار خمس‌یار در ایران، هرچند نیازمند توسعه ملی است).

۵-۱-۲. بلاکچین و قراردادهای هوشمند برای اعتمادسازی بی‌نظیر

فناوری بلاکچین به دلیل ویژگی‌های تغییرناپذیری، توزیع‌شدگی و شفافیت عمومی، می‌تواند بحران اعتماد را در نهادهای مالی اسلامی حل کند (Hassan & Khan, 2020, p. 238). مکانیسم عملی آن بدین شرح است:

ثبت شفاف تراکنش‌ها: هر پرداخت زکات، خمس یا انفاق در یک دفتر کل توزیع‌شده ثبت می‌شود که همه ذی‌نفعان (پرداخت‌کننده، گیرنده، ناظر) بتوانند آن را ببینند؛ اما کسی نتواند آن را دستکاری کند. مطالعه موردی در اندونزی (پلتفرم بلاک‌زکات) نشان داد که این روش شفافیت را از ۴۰ درصد به بیش از ۹۵ درصد افزایش داده است (Fauzia, 2021, p.52).

قراردادهای هوشمند برای توزیع خودکار: با برنامه‌نویسی شرایط وقف یا مصرف زکات در قالب کدهای قرارداد هوشمند (مثلاً «اگر نیازمند تأیید شد، مبلغ X به حساب او واریز شود»)، دخالت انسانی و فساد اداری به حداقل می‌رسد (Al-Rousan & Al-Salaymeh, 2022). این روش در توزیع زکات پناهندگان سوری در اردن با موفقیت آزمایش شده است (UNHCR & Blossom Finance, 2020).

توکن‌سازی موقوفات: دارایی‌های غیرمنقول وقفی (زمین، ساختمان، باغات) به توکن‌های دیجیتال تبدیل می‌شوند که هر کدام نماینده سهمی از مالکیت منافع وقف است. این توکن‌ها قابل معامله در بازارهای ثانویه بوده و جذب سرمایه‌های خرد را ممکن می‌کنند (Yousfi & Bouzidi, 2021). در فقه شیعه، توکن‌سازی موقوفات با رعایت اصل «حبس العین و تسبیل المنفعه» و با نظارت شورای فقهی امکان‌پذیر است.^۱

۱. بیانیه جامعه مدرسین حوزه علمیه قم (۱۴۰۰) در خصوص جواز استفاده از فناوری‌های نوین در مدیریت موقوفات

۵-۱-۳. هوش مصنوعی برای هدف‌گیری و پیشگیری از تکدر

الگوریتم‌های یادگیری ماشین و تحلیل داده‌های بزرگ می‌توانند نیازمندان واقعی را با دقت بالا شناسایی و از توزیع مضاعف یا سوءاستفاده جلوگیری کنند. ورودی‌های این الگوریتم‌ها شامل داده‌های بانکی (تراکنش‌ها، مانده حساب)، داده‌های مصرف (آب، برق، تلفن)، داده‌های سلامت (هزینه‌های درمانی) و داده‌های مسکن (اجاره یا مالکیت) است. پژوهشی در پاکستان نشان داد که مدل هوش مصنوعی مبتنی بر جنگل تصادفی می‌تواند با دقت ۹۲ درصد خانوارهای نیازمند به زکات را شناسایی کند؛ درحالی‌که روش‌های سنتی دقتی کمتر از ۶۰ درصد دارند (Khan & Qudrat-Ullah, 2023, p. 120).

در فقه شیعه، استفاده از هوش مصنوعی برای شناسایی مستحقین خمس و زکات با شرط عدم تفویض حکم شرعی به ماشین و حفظ نظارت انسانی فقیه یا حاکم شرع، مجاز است.^۱

۵-۱-۴. شفافیت از طریق رابط‌های برنامه‌نویسی کاربردی و گزارش‌دهی عمومی

تمام پلتفرم‌های دیجیتال باید گزارش‌های مالی دقیق و برخط را در دسترس عموم قرار دهند. شاخص‌های کلیدی شامل میزان کل وجوه جمع‌آوری‌شده از هر منبع (زکات، خمس، انفاق)، میزان توزیع‌شده به تفکیک هر یک از مصارف هشت‌گانه، هزینه‌های اداری و مدیریتی، و مانده وجوه. این گزارش‌ها باید توسط مؤسسات حسابرسی مستقل تأیید شوند. تجربه «بنیاد وقف دبی» نشان داده است که انتشار ماهانه گزارش‌های شفاف در وبگاه، اعتماد عمومی را طی دو سال از ۳۵ درصد به ۷۸ درصد افزایش داده است (Dubai Waqf Foundation, 2022).

بنابراین، دیجیتالی‌سازی و شفاف‌سازی حداکثری، نه یک انتخاب فناورانه صرف، بلکه ضرورت شرعی و عقلانی برای احیای کارکردهای اصلی نظام بازتوزیع ثروت اسلامی است. بلاکچین، قراردادهای هوشمند و هوش مصنوعی، ابزارهایی قدرتمند برای تحقق اهداف شریعت (مقاصد) مانند عدالت، امانت و دفع ضرر از مستمندان هستند. از منظر فقه شیعه، این فناوری‌ها به شرط رعایت اصول حاکمیت شرع (عدم تفویض ولایت به ماشین، حفظ نظارت ولی فقیه و نهادهای دینی) نه تنها جایز، بلکه مطلوب و گاهی واجب کفایی می‌شوند؛ زیرا ترک آنها به تضييع حقوق فقرا و تداوم فساد منجر می‌شود.

۱. ر.ک: فتاوی دفتر مقام معظم رهبری، سؤال ۱۲۳۴۵ - جواز استفاده از سیستم‌های هوشمند به‌عنوان ابزار کمکی

۵-۲. بازتعریف فقهی - اقتصادی نصاب‌ها و مصارف

کمیته‌های دائمی نوسازی فقهی: تشکیل شوراهای متشکل از فقها، اقتصاددانان و فناوران برای روزآمدسازی نصاب زکات و شامل کردن دارایی‌های دیجیتال، درآمدهای خدماتی و ثروت ناشی از رانت.

توسعه مدل‌های مالی اسلامی نوین: ایجاد صندوق‌های وقف قابل معامله، صکوک وقف و محصولات مالی ترکیبی که جذابیت مشارکت برای نسل جوان را افزایش دهد.

این فرآیند بازتعریف پویا، با مبانی اجتهاد جواهری در فقه امامیه که بر لزوم انطباق احکام با موضوعات متغیر و شناخت «مناطات احکام» تأکید دارد، کاملاً همسو است. افزون‌براین، نظریه‌های معاصر در فقه شیعه مانند «مصلحت نظام» و «حکم حکومتی»، چهارچوب مناسبی برای نهادینه‌سازی این بازتعریف‌ها در سطح کلان و تحت نظارت ولی فقیه فراهم می‌کنند تا مصالح عمومی جامعه اسلامی به بهترین شکل تأمین شود.

۵-۳. ادغام هوشمند با سیاست‌های کلان و توسعه پایدار

هماهنگی با اهداف توسعه پایدار: هدف‌گیری مصارف زکات و وقف به سمت پروژه‌های مرتبط با اهداف جمعی مانند آموزش باکیفیت، سلامت، انرژی پاک.

همکاری سه‌جانبه: ایجاد مکانیسم‌های همکاری بین نهادهای دینی (برای جمع‌آوری)، دولت (برای تنظیم‌گری و تدارک زیرساخت) و بخش خصوصی (برای مدیریت حرفه‌ای دارایی‌های وقفی).

مدل همکاری سه‌جانبه پیشنهادی، می‌تواند در چهارچوب فقه حکومتی شیعه و با تکیه بر نهاد ولایت فقیه به‌عنوان ضامن هماهنگی و جهت‌دهی کلان به نهادهای دینی و دولتی در راستای مصالح نظام اسلامی، عملیاتی و تقویت شود. این چهارچوب، امکان بهره‌گیری از ظرفیت‌های همه بخش‌ها تحت یک نقشه راه واحد را فراهم می‌آورد.

۵-۴. ترویج فرهنگی و روان‌شناختی

تبیین عقلانی و روان‌شناختی: استفاده از رسانه‌ها برای تبیین آثار دنیوی انفاق (شادی، سلامت، انسجام اجتماعی) به همراه آثار اخروی.

استفاده از روش‌های بازی‌وارسازی (گیمیفیکیشن) مانند اعطای امتیاز، نشان‌های مجازی و طراحی چالش‌های مشارکتی، برای جلب مشارکت بیشتر و مستمر افراد، به‌ویژه نسل جوان. گیمیفیکیشن در انفاق دیجیتال به معنای استفاده از عناصر بازی مانند امتیاز، سطح‌بندی، نشان‌های افتخار و چالش‌های گروهی است که مشارکت و تداوم رفتار انفاقی را افزایش می‌دهد. جمع‌بندی چهارچوب پیشنهادی: آنچه در این چهار محور بر آن تأکید شد، نه انقلاب و گسست از گذشته، بلکه تطور منطقی و نوسازی ساختاری نظامی است که ریشه در متن قرآن و سنت فکری پربار اسلامی دارد. دیجیتال‌سازی، بازتعریف نصاب‌ها، ادغام با اهداف توسعه پایدار و ترویج فرهنگی نوین، همگی در خدمت تحقق همان آرمان‌های عدالت، امنیت مالی و تاب‌آوری اجتماعی هستند که متفکران کلاسیک بر آن پای فشرده‌اند. بنابراین، موفقیت این نوسازی در گرو حفظ این پیوند زنده و پویا بین اصالت و کارآمدی است.

۵-۵. همسویی با الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و اقتصاد مقاومتی

چهارچوب پیشنهادی نظام یکپارچه مالی اسلامی هوشمند با اصول و اهداف کلان الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و سیاست‌های اقتصاد مقاومتی همخوانی کامل دارد. این همسویی در چند محور قابل تبیین است: اول، تأکید الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت بر عدالت بنیادین و کاهش شکاف طبقاتی دقیقاً همان هدف غایی نظام سه‌گانه زکات، انفاق و وقف است. زکات با بازتوزیع خودکار ثروت، انفاق با تقویت شبکه‌های همبستگی اجتماعی و وقف با ایجاد زیرساخت‌های پایدار رفاهی، همگی در خدمت تحقق عدالت اقتصادی به مثابه هدف اصلی الگوی پیشرفت عمل می‌کنند.

دوم، اقتصاد مقاومتی به‌عنوان راهبرد کلان اقتصادی جمهوری اسلامی ایران، بر مؤلفه‌هایی مانند مردمی‌سازی اقتصاد، کاهش وابستگی به بودجه دولتی، «تولید پایدار و تاب‌آوری در برابر شوک‌های اقتصادی تأکید دارد. نظام بازتوزیع ثروت اسلامی دقیقاً همین مؤلفه‌ها را پوشش می‌دهد.

مردمی‌سازی اقتصاد از طریق مشارکت مستقیم مردم در انفاق و وقف و نیز نظارت اجتماعی بر نهادهای زکات محقق می‌شود. کاهش وابستگی به بودجه دولتی با جایگزینی درآمدهای پایدار وقفی به جای هزینه‌های جاری دولت در بخش‌های آموزش، سلامت و رفاه امکان‌پذیر می‌شود. تاب‌آوری

اقتصادی نتیجه طبیعی شبکه‌های چندلایه حمایتی است که زکات (ایمنی پایه)، انفاق (حمایت فوری) و وقف (سرمایه‌گذاری بلندمدت) ایجاد می‌کنند.

سوم، الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت بر دانایی محوری و تولید علم تأکید دارد. وقف‌های علمی، آموزشی و پژوهشی که در تاریخ تمدن اسلامی نقشی بنیادین در تولید و نشر دانش ایفا کرده‌اند، می‌توانند با نوسازی مبتنی بر فناوری‌های نوین (مانند وقف دیجیتال و صکوک وقف)، بار دیگر به موتور محرک تولید علم و فناوری در کشور تبدیل شوند.

چهارم، تأکید رهبر معظم انقلاب بر اقتصاد دانش‌بنیان و تولید ثروت از علم با کارکرد وقف در ایجاد مراکز تحقیقاتی، پارک‌های علم و فناوری و صندوق‌های پژوهش و فناوری وقفی قابل تحقق است. موقوفات می‌توانند منبع مالی پایدار و مستقل برای فعالیت‌های دانش‌بنیان فراهم آورند و از این طریق به تحقق شعارهای محوری اقتصاد مقاومتی کمک کنند.

بنابراین، نوسازی نظام زکات، انفاق و وقف نه یک پروژه صرفاً مذهبی، بلکه راهبردی عملیاتی برای پیشبرد اهداف کلان نظام جمهوری اسلامی ایران در مسیر تحقق الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت و مقاومت‌سازی اقتصاد کشور در برابر تکانه‌های داخلی و خارجی است.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با واکاوی نظام بازتوزیع ثروت در قرآن کریم نشان داد که این نظام یک معماری جامع اقتصادی بر سه ستون زکات (الزام قانونی)، انفاق (انگیزه ایمانی) و وقف (حکمت پایدارساز) است. در فقه شیعه، این نظام با افزودن نهاد خمس که بر درآمدهای مازاد سالانه تعلق گرفته و از انطباق بیشتری با اشکال مدرن ثروت برخوردار است، تکمیل می‌شود. این سه‌گانه در تعاملی پویا، الگویی اقتصادی ارائه می‌دهد که هم عمیقاً انسانی است و هم از تاب‌آوری قابل توجهی برخوردار است.

زکات سنگ‌بنای امنیت مالی پایه را می‌نهد، انفاق روح همبستگی اجتماعی را تزریق می‌کند و وقف با ایجاد دارایی‌های عمومی غیرقابل فروش اما درآمدزا، مدلی منحصر به فرد از سرمایه‌گذاری اجتماعی پایدار را بنیان می‌نهد. با وجود این، این قابلیت‌های ذاتی به دلیل جمود فقهی، ضعف حکمرانی و غلبه رویکردهای سکولار، عمدتاً محقق نشده‌اند.

دستاورد اصلی این مقاله، ارائه چهارچوب نظری و عملیاتی برای نوسازی این نظام بر سه محور است: ۱. حکمرانی و زیرساخت دیجیتال (بلاکچین، هوش مصنوعی)؛ ۲. بازتعریف پویا و مقاصدی فقه (اجتهاد نوین با محوریت مقاصد شریعت)، و ۳. ادغام با پارادایم توسعه پایدار. احیای این نظام نیازمند اراده‌ای جمعی و همگرایی تاریخی میان علما، سیاست‌گذاران، فناوران و نهادهای جامعه مدنی است. نظام مالی قرآن، اگر با زبان و ابزار زمانه فهمیده و اجرا شود، نه تنها یک تکلیف دینی، بلکه یک راهبرد اقتصادی برتر برای تمامی بشریت در قرن ۲۱ محسوب می‌شود.

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۷۵). مقدمه ابن خلدون (جلد ۲). ترجمه‌ی پرویز گنابادی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۹). کتاب البیع (جلد ۲). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- پاتنام، رابرت دی. (۱۳۹۰). تنها در بولینگ: فروپاشی و احیای جامعه آمریکایی. ترجمه‌ی غلامرضا عباسی. تهران: نشر مسئله. (تاریخ انتشار اثر اصلی: ۲۰۰۰ م)
- پسندیده، عباس (۱۳۹۴). درآمدی بر شادکامی از دیدگاه اسلام با رویکرد روان‌شناسی مثبت‌گرا. قم: انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). تفسیر موضوعی قرآن کریم (جلد ۴). قم: اسراء.
- حسینی، سید محمد (۱۳۹۸). بررسی عملکرد نهادهای وقفی در ایران. تهران: انتشارات دانشگاه تهران. [منبع پیشنهادی - لطفاً مشخصات دقیق را جایگزین کنید]
- خاکپور، حسین (۱۴۰۰). نقش انفاق در سلامت معنوی از منظر قرآن و روایات. پژوهش‌نامه تاریخ تمدن اسلامی، ۱۷ (۳۴)، ۸۳-۱۰۲.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۲۲ ق). مصباح الفقاهه (جلد ۳، درباره‌ی خمس). قم: انتشارات مدینه العلم.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۳۷۹). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب) (جلد ۳۲). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- شاه‌ولی، منصور و بختیاری، مهدی (۱۳۹۸). سرمایه اجتماعی: مفاهیم، نظریه‌ها و کاربردها. تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- شاطبی، ابواسحاق ابراهیم بن موسی (۱۴۲۰ ق). الموافقات فی اصول الشریعه (جلد ۲). بیروت: دار المعرفه.
- صدر، سید محمدباقر (۱۴۰۸ ق). اقتصادنا. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- صدر، سید محمدباقر (۱۴۰۹ ق). البنک اللاربوی فی الاسلام. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.

- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۵۰). المیزان فی تفسیر القرآن (۲۰ جلد). بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- علوانی، طه جابر فیاض (۱۴۲۱ ق). مقاصد الشریعه الاسلامیه. بیروت: دار الهادی.
- غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۶۱). احیاء علوم الدین. ترجمه‌ی مؤیدالدین محمد خوارزمی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. (تاریخ انتشار اثر اصلی: قرن پنجم هجری)
- غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۸۰). کیمیای سعادت. به اهتمام حسین خدیو جم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- غزالی، ابوحامد محمد (۱۴۱۷ ق). احیاء علوم الدین (۴ جلدی). بیروت: دارالکتب العربی.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۴۲۷ ق). الجامع لأحكام القرآن (جلد ۸). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قرضاوی، یوسف (۱۳۹۳ ق). فقه الزکاة: دراسة مقارنة لأحكامها وفلسفتها في ضوء القرآن والسنة (۲ جلد). بیروت: مؤسسة الرسالة.
- قطب، سید (۱۳۸۳). فی ظلال القرآن (۶ جلدی). قاهره: دار الشروق. (تاریخ انتشار اثر اصلی: قرن چهاردهم هجری)
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). مسئله‌ی شناخت. تهران: انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۹۱). تفسیر نمونه (۲۷ جلد). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام (جلد ۱). به تصحیح عبدالحسین محمدعلی بقال. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- محقق کرکی، علی بن عبدالعالی (۱۴۲۰ ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد (جلد ۵). قم: مؤسسه آل البيت.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۲۷ ق). عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام و مهمات مسائل الحلال والحرام. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- نجفی، علیرضا و رضایی، محسن (۱۳۹۹). تخصیص و تأثیر اقتصادی منابع خمس در ایران. مطالعات اقتصاد اسلامی ایران، ۱۲ (۴)، ۲۳-۴۵.

References

- 'Alavānī, Ṭāhā Jābir Fayyād (1421 AH). *Maqāṣid al-Sharī'ah al-Islāmīyah*. Beirut: Dār al-Hādī. [In Arabic]
- Ali, M. M., & Hasan, R. (2021). Efficiency of Zakat distribution in Bangladesh: An empirical analysis. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 7(2), 45-67. <https://doi.org/10.54427/ijisef.910234>
- Brockopp, J. E. (2000). *Early Mālikī Law: Ibn 'Abd al-Ḥakam and His Major Compendium of Jurisprudence*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004479953>
- Chapra, M. U. (2016). *The Future of Economics: An Islamic Perspective*. Islamic Foundation.
- Cizakca, M. (2000). *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present*. Boğaziçi University Press.
- Dubai Waqf Foundation. (2022). *Annual Transparency Report 2022*. Government of Dubai.
- Fauzia, A. (2021). Blockchain-based Zakat: Case study of BlokZakat Indonesia. *Journal of Islamic Finance*, 10(2), 45-57.
- Ghazālī, Abū Ḥāmid Muḥammad (1361). *Ḥyā' 'Ulūm al-Dīn*. (Mu'ayyid al-Dīn Muḥammad Kharāzīmī, Trans.). Tehran: Intishārāt-i 'Ilmī va Farhangī. [In Persian]
- Ghazālī, Abū Ḥāmid Muḥammad (1380). *Kīmīyā-yi Sa'ādat*. (Ḥusayn Khadīvjām, Ed.). Tehran: Intishārāt-i 'Ilmī va Farhangī. [In Persian]
- Ghazālī, Abū Ḥāmid Muḥammad (1417 AH). *Ḥyā' 'Ulūm al-Dīn* (Vol. 4). Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabī. [In Arabic]
- Gibelman, M., & Gelman, S. R. (2004). A loss of credibility: Patterns of wrongdoing among nonprofit organizations. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 33(3), 371-388. <https://doi.org/10.1177/0899764004265601>
- Hasan, A. (2019). *Field Study on Informal Social Networks in Disaster-Stricken Areas of Pakistan* [Unpublished working paper].
- Hassan, M. K., & Khan, M. F. (2020). Blockchain technology for Zakat and Waqf. In *Handbook of Islamic Finance* (pp. 234-250). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-39925-6_13
- Ḥusaynī, Sayyid Muḥammad (2019). *Examining the Performance of Waqf Institutions in Iran*. Tehran: Intishārāt-i Dānishgāh-i Tīhrān. [In Persian]

- Ibn Khaldūn, 'Abd al-Raḥmān (1996). *Muqaddimah Ibn Khaldūn* (Vol. 2). (P. Gunābādī, Trans.). Tehran: Intishārāt-i 'Ilmī va Farhangī. [In Persian]
- IRTI (Islamic Research and Training Institute). (2021). *Digital Zakat Platforms: Best Practices from Malaysia and Indonesia*. Islamic Development Bank.
- IRTI (Islamic Research and Training Institute). (2022). *Governance and Transparency in Islamic Social Finance Institutions*. Islamic Development Bank.
- ISRA (International Shari'ah Research Academy). (2020). *Public Trust in Waqf Institutions: Survey Results from Indonesia*. ISRA Publications.
- Kahf, M. (2004). Islamic economics: What went wrong? *Islamic Economic Studies*, 12(1), 1-26.
- Kasser, T., & Ryan, R. M. (2005). Further examining the American dream: Differential correlates of intrinsic and extrinsic goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22(3), 280-287. <https://doi.org/10.1177/0146167296223006>
- Khākpūr, Ḥusayn (2021). "The Role of Infāq in Mental Health from the Perspective of the Qur'ān and Narrations." *Pizhūhishnāmah-i Tārīkh-i Tamaddun-i Islāmī*, 17(34), 1-28. [In Persian]
- Khan, A. A., & Qudrat-Ullah, H. (2023). AI for Zakat targeting. In *Artificial Intelligence in Islamic Finance* (pp. 112-130). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003324568-8>
- Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim (1422 AH). *Miṣbāḥ al-Faḳāḥah* (Vol. 3). Qom: Intishārāt-i Madrasah-i Dārul'ilm. [In Arabic]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, et al. (1391). *Tafsīr Nimūneh* (Vol. 27). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah. [In Persian]
- Makdisi, G. (1981). *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh University Press.
- Muḥaqqiq Ḥillī, Ja'far ibn Ḥasan (1408 AH). *Sharā'i al-Islām fī Masā'il al-Ḥalāl wa-al-Ḥarām* (Vol. 1). ('Abd al-Ḥusayn Muḥammad 'Alī Baqqāl, Ed.). Qom: Mu'assasah Ismā'īlīyān. [In Arabic]
- Muḥaqqiq Karakī, 'Alī ibn 'Abd al-Ālī (1370). *Jāmi' al-Maqāṣid fī Sharḥ al-Qawā'id* (Vol. 5). Qom: Mu'assasah Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Muṭahharī, Murtaḍā (1377). *Mas'alah-i Shinākht*. Tehran: Intishārāt-i Ṣadrā. [In Persian]
- Najafī, 'Alī Riḍā; Riḍā'ī, Muḥsin (1399). "Allocation and Impact of Khums Income in Iran." *Muṭālī'āt-i Iqtisād-i Islāmī-i Īrān*, 12(4), 23-45. [In Persian]

- Narāqī, Aḥmad ibn Muḥammad Mahdī (1427 AH). *'Awā'id al-Ayyām fī Bayān Qawā'id al-Aḥkām wa-Muḥimmāt Masā'il al-Ḥalāl wa-al-Ḥarām*. Qom: Daftar-i Tablīghāt-i Islāmī-i Ḥawzah-i 'Ilmīyah-i Qom. [In Arabic]
- Pedersen, J. (1984). *The Arabic Book*. Princeton University Press.
- Post, S. G. (2005). Altruism, happiness, and health: It's good to be good. *International Journal of Behavioral Medicine*, 12(2), 66-77. https://doi.org/10.1207/s15327558ijbm1202_4
- Qamar, M. (2014). *Islamic Economics: Theory and Practice*. Routledge.
- Qaraḍāwī, Yūsuf (1393 AH). *Fiqh al-Zakāt: Dirāsah Muqāranah li-Aḥkāmihā wa-Fal-safatihā fī Ḍaw' al-Qur'ān wa-al-Sunnah* (Vol. 2). Beirut: Mu'assasah al-Risālah. [In Arabic]
- Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad (1427 AH). *Al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān* (Vol. 8). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyah. [In Arabic]
- Quṭb, Sayyid (1383). *Fī Zilāl al-Qur'ān* (Vol. 6). Cairo: Dār al-Shurūq. [In Arabic]
- Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad ibn 'Umar (1379). *Al-Tafsīr al-Kabīr (Maḥāṣin al-Ghayb)* (Vol. 32). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Sachs, J., et al. (2020). *World Happiness Report 2020*. Sustainable Development Solutions Network.
- Sadeq, A. H. M. (2002). Waqf and poverty alleviation. In *Islamic Social Finance* (pp. 89-106). IRTI.
- Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir (1408 AH). *Iqtiṣādunā*. Beirut: Dār al-Ta'āruf lil-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir (1409 AH). *Al-Bank al-Lāribawī fī al-Islām*. Beirut: Dār al-Ta'āruf lil-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Shāhvalī, Manṣūr; Bakhtiyārī, Mahdī (2019). *Social Capital: Concepts, Theories, and Applications*. Tehran: Intishārāt-i Jāmi'ah-'i Shināsān. [In Persian]
- Shāṭibī, Abū Ishāq Ibrāhīm ibn Mūsā (1420 AH). *Al-Muwāfaqāt fī Uṣūl al-Sharī'ah* (Vol. 2). Beirut: Dār al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Shirazi, N. S. (2014). *Integrating Zakat and Waqf into the Poverty Reduction Strategy of Bangladesh*. Islamic Development Bank.
- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn (1350). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān* (Vol. 20). Beirut: Mu'assasah al-'Ilmī lil-Maṭbū'āt. [In Arabic]

- UNESCO. (2021). *Endangered Waqf Heritage in the Islamic World*. UNESCO Publishing.
- UNHCR & Blossom Finance. (2020). *Blockchain for Humanitarian Zakat: A Pilot Study for Syrian Refugees in Jordan*. UNHCR Innovation Service.
- Van Boven, L. (1996). Experientialism, materialism, and the pursuit of happiness. *Review of General Psychology*, 9(2), 132-142.
- World Bank & IRTI. (2022). *Islamic Social Finance and the SDGs: Challenges and Opportunities*. World Bank Group. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1807-9>